प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १५५
असार २०६१

Number 155
June 2004

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
कोशप्रसाद आचार्य
सम्पादक
चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी
शुक्रसागर श्रेष्ठ
विष्णुराज कार्की

Editorial Board
Chief Editor
Kosh Prasad Acharya
Editor
Chandra Prasad Tripathee
Shukra Sagar Shrestha
Bishnu Raj Karki

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
His Majesty's Government
Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation
The Department of Archaeology
Kathmandu, Nepal

प्राचीन नेपाल

ANCIENT NEPAL

संख्या १५५ | Number 155

असार २०६१ | June 2004

सम्पादक मण्डल

प्रधान सम्पादक

कोशप्रसाद आचार्य

सम्पादक

चन्द्रप्रसाद त्रिपाठी

शुक्रसागर श्रेष्ठ

विष्णुराज कार्की

Editorial Board

Chief Editor

Kosh Prasad Acharya

Editor

Chandra Prasad Tripathee

Shukra Sagar Shrestha

Bishnu Raj Karki

विषय-सूची
Contents

Halji monastery- a Hidden Heritage in North-west Nepal

- Keshav Bidari
Architect, John Sanday Associates *1-5*

Meshroom Varah of Ghandruk *-Ram Bahadur Kunwar*
Excavation Officer *6-9*

Evolution of Buddhism and Archaeological Excavations in Lumbini

Tara Nanda Mishra
Former Deputy Director General
Dept. of Archaeology, HMG, Nepal *10*- 18

नेपाल खण्ड
Nepali Section

धुलीकोट राज्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षण – *डा. राजाराम सुवेदी*
प्राध्यपक १८-३१

पचलीस्थित बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार

– *प्रकाश दर्नाल*
पुरात्तत्व अधिकृत ३२-५३

प्राप्ति स्थान :
साझा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

To be had of :
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५०/-

Price Rs. 50/-

का.मे.अ.द.नं. ८/६८, हु.द.स.बा.अ.नं. २/०२३

"प्राचीन नेपाल" का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रमाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयको सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरु पठाउन सकिनेछन् । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरुमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हुनेछ ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of art work are invited to **"Ancient Nepal".**

The contribution should be concise and well-documented and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editor or The Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (Line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Keshav Bidari	-	Architect, JSA
Mr. Ram Bahadur Kunwar	-	Excavation officer, DOA
Mr. Tara Nanda Mishra	-	former Deputy Diractor General, DOA
Dr. Raja Ram Subedi	-	Professor, T. U. Kirtipur
Mr. Prakash Darnal	-	Archaeological officer, DOA

HALJI MONASTERY - A HIDDEN HERITAGE IN NORTH-WEST NEPAL

- Keshav Bidari
Architect, John Sanday Associates

Location

The Monastery of Halji is located in the middle of the village of Halji, one of the three villages in the Limi Valley, at an altitude of 3660 meters. It is largest of the three monasteries in the valley. The village has a beautiful setting on the bank of Limi River surrounded by the hills with farmland to the south.

It is six days walk from Simikot to Halji village. From Halji, the village of Til, is three hours walk to the southwest and the village of Jang is also three hours walk to the northwest.

Halji village lies to the north of the trekking trail leading to the village of Jang and is linked with the approach road to the village. There are a number of gateways Chhortens and Mani walls on the way to the village. The village settlement is consisted of 85 houses and 400 inhabitants live there.

Monastery Complex- Architectural Description

The monastic complex which dates from thirteen century consists of two buildings; a monastery (Gompa) and a Mani Lhakhang. The Mani Lhakhang is the village temple, which is used sometimes for ceremonies. It is located to the south of the monastery complex in front of the monastery building. The monastery structure overlooks a courtyard with a centrally placed player flag. Ritual dances are performed in this courtyard.

The Monastery Building

The monastery is a three storeyed rectangular structure (36m×32m) planned around a courtyard. It is south facing and approached through its southern gateway, which leads on to a courtyard measuring approximately 18m×11m. The courtyard is the Contre for communal gatherings, ritual dances and festivals. The gateway is flanked on either sides by a series of rooms, which are currently used as stores. In the western wing there is a big hall the *Ba-Khang*, which is a store for the traditional dresses, mattresses and weapons used in traditional dances. The eastern wing houses the main kitchen of the monastery, which is usually used for communal cooking. There is a grain store adjacent to the kitchen to the south. The northern wing has a storeroom for the kitchen, a firewood store and a preparation room. In the middle of the northern wing, there is a shrineroom. It consists of an image of the four directional divinities called Nambar Nangje in the middle of the room and images of disciples of Nambar Nangje surrounding the main shrine. The images are said to be as old as the gompa.

In the northwest corner of this wing, there is a room with no access. No one knows the exact use of this room but it is said that it might be a storeroom for valuable things belonging to the monastery. Entrance to this room is by opening up the floor on the first floor above.

A flight of stairs on the northern side of the courtyard leads to the balcony infront of the main assembly hall (Tshog-Khang/Du-Khang) on the first floor. The balcony is protected against rain and dust by a black and white Yak-hair curtain called a brayel. This is heavy and waterproof. On the exterior of the flanking wall on either side of the door of the Du-khang, there are original murals (circa 13th century) depicting the four guardians. This room is the most sacred part of the whole complex. The room houses the large gilded image of Sakyamuni and other deities from the Dikung-Kagyul sect. In addition there are brass and silver chhortens and an image of Tara. The interior east and south walls have murals, which are in poor condition. Wooden racks on the west wall hold volumes of Tanjurs. The pillar in the room are rich in carvings. The floor is boarded with timber planks. The Gon-khang on the first floor houses the fierce divinities. There are more murals of the circa 13th century depicting the divinities on the east and the northern part of the west wall of the room.
The rooms in the northeast corner of the first floor are the winter quarters (Winter Zimchung) of the Lama of the monastery. There are four rooms: altar room, bedroom, kitchen and firewood store and an attached toilet. The room below the vestibule of the Zimchung is a store for the head Lama and is accessible through the first floor.

Three sides of east, north and west wings on the first floor house monks' cells and there are small rooms with small kitchens and bedrooms, shared by the monks in the monastery. One set of cells has a kitchen, a store for firewood and bedroom.

The northern wing is three storeyed. The Rolmo-khang on the third floor is the store for musical instruments. The small room adjacent to the Rolmo-Khang is a bookstore. There is a large library hall next to the bookstore where the volumes of Kunjur are stored. The hall has richly carved and well painted columns and brackets. The eastern part of the wing on this floor has summer quarters for the Head Lama (Summer Zimchung) which consists of a bed room, a kitchen, an attached toilet and an open to the sky hall where meetings and religious teachings by the head Lama (sometimes by guest Lamas) are held. The southwest and southeast corners of the complex have toilets, which seems quite problematic because these are open toilets and used by community living in surroundings.

Mani Lha-khang

The Mani Lha-khang is a village temple and is run separately by the local people. It consists of the vestibule and a Mani room, which houses a large Mane (Prayer wheel), 2 meters in diameters. The room contains images of Guru Rimpochhe, Chyaranji, Chanptong Chengtong (Avalokitesvara) and Sakyamuni. The vestibule has six small prayer wheels. The western part of the Lha-khang has three rooms: a kitchen, a preparation room and a store and are used during certain ceremonies.

Historical Background

The Halji monastery, known also as Rinchenling Gompa, is said to have been built during the reign of one of the Sinjali kings (1327 A.D.- 1391 A.D.). Monks from the monastery relate that Gompa was built at the same time as Thuling Gompa in Ghuki Village in Tibet. A pilrgrim's guide to the Tise region reports that the Dri-gung Lama Spyan-Snga was given Limi by one of the Malla Kings (circa thirteenth century)*. According to local informants, one of the Malla kings from Sinja sponsored the Gompa construction and people from Jang, Halji and Til village built it with the help of the people from Mugu.

Religious and Cultural Aspects

The monastery belongs to the Dri-gung Ka-gyugpa sect. It has for centuries been the religious and cultural center for the inhabitants of the Limi Valley. Local people accept that the Gompa is a protector of the three villages in the valley and believe that they couldn't have been there without the monastery.

---

*Monuments of Nothern Nepal by Corneille Jest, p48.

People from the village visit the monastery and offer scarfs (khata), butter lamps and money for the blessing of good health and prosperity when they are awy from the village. Each year, boys from the village go to India in winter in search of work and at that time a communal puja is performed once a week (sometimes once a month) for family members in India. When people get sick, they visit to the monastery and pray for their recovery. Before and after marriage people visit the monastery and offer something in the hope of a happy marriage. When someone dies, a puja is performed by the Lamas and members of the family for the betterment and rebirth of the deceased.

Besides these occasional offerings, worships and regular Kanso Puja (Regular puja in the gompa) by Lamas, the following ceremonies are performed during a year.

The 2nd Tibetan Month (March)
1st- 15th (Kanjurs are read by the Lamas)

The 10th Tibetan Month (November)
25th-29th (write here what do thay do ?)

The 12th Tibetan Month (December)
9th-26th (Rimju Pooja)
27th-29th (Ritual Dance)

The Rimju Puja is the major festival of the community.

The Monastery- Its Ownership and Community

The present ownership of the land and building within the monastery complex is with the monastic society. The monastery also has a small amount of endowed agricultural land. At its peak the monastery has 150 monks, but currently this number had dwindled to 35. At the moment there is only one monk called konyer who takes care of monastery. The rest of the monks are away from the village and stay at Taklakot (a town in Tibet) and other places. They stay in the monastery only during the 4 month period in winter when the main ceremonies take place.

Building Construction

Structure

- **Roofs**
  The roofs in all these structures are a typical flat roof construction. The beams support the joists above it. Small tree branches are laid on the joists and about 10cms to 150 cms thick clay provides as a top layer to the roof. Most of the timbers used are Chir pine although sometimes cedar is used.

  The roof structure over Rolmo-Khang (7m×7m) is supported by a central grid of four columns and has two skylights. This part of roof was repaired 6 years ago. Similarly the roof over the Kanjur store was repaired 12 year ago and the roof structure of summer Zimchung was repaired this year. The roof here in Zimhung was raised by 50cms due to a height problem. There are still leakage problem in all the rooms even though they were repaired quite recently.

- **Walls**
  Basically the main structural walls are constructed of random rubble stone masonry set on a very thin layer of mud mortar; in some places on the first floor there are some sun dried mud brick walls, which act as structural walls. Wall thickness varies from place to place ranging from 50 cms. to 85 cms and even more in some places on the ground floor. The thickness of mud brick walls is of 30 cms. *Internal partition walls are of stnon walls with timber framing and mud infill with a thiekness of 10 cms* Mud brick walls are found in some places and function as both structural and partition walls. Only internally walls have been plastered with mud in most of the rooms as well as externally on walls facing onto the courtyard except the storerooms. The half portion of the main structural wall to the east of the Ding room was totally rebuilt in 1995 A.D. from the ground floor to the top. Similarly the south wall of the Kanjur room on the second floor was repaired at the same time. On the ground floor, the main structural wall to the south of the store room (Nirchang) was in a poor condition. Sixteen years ago, local people built a new structural wall parallel to this wall to support the load comming from above and save the wall paintings on the first floor above it.

- **Columns**
  There is no standard module of columns in this structure. The columns have been introduced to support larger spans and in places they support structural walls on the upper floors. Due to lack of

sufficiently sized timbers, a combination of up to 4 pillars can be found to support large beams in some places. The columns are square and circular in section. Most of the columns seem to be undersized. In the corridors on the first and second floor of the temple wing local people have added some new supports adjoining the old pillars so that load from the upper floor is supported by both old and new pillars.

- **Upper Floors and Ceilings**
  The construction of the upper floor is the same as that of the roof. Th Gho-khang has pine planks laid over the joists, which are set directly on the raised solid floor. The Tshog-Khang has stone slabs as a floor covering material. All the other rooms have mud floors. The ceilings are an integral part of the roof. Over the rafters are laid split branches that are exposed and left undecorated. The main shrine rooms have cotton cloth as decorative elements to hide the undecorated ceilings.

- **Ground Floor**
  All the rooms and covered passage around the courtyard on the ground floor have mud floors.

- **Platform**
  The platform on which the building is set is about 80 cms high on the west and 55 cms high on the east, south and north of the courtyard. It is a solid platform built of random rubble stone.

Decorative Elements

- **Doors and Windows**
  The door of the Tshog-khang is elaborate and richly carved. The joinery and profiles of the door is complex, whereas the other doors are plain. The windows follow the standard pattern. They have standard module and when larger windows are required the same module is repeated. One module consists of a trellised shutter, which is covered by cotton cloth and fixed on to the window frame. The bottom part of the module is just a timber member fixed directly to the window frame. Nowadays the cotton cloth is replaced by glass during repair and new construction work. Above the doors and windows there are one or two layers of decorative beams (bepo) projecting from the wall and covered with mud on the upper surface: which worn for decorative purpose and as rain and sun protection for the window.

Wall Coverings

All the internal walls on the ground floor except, for the Ding Room and the kitchen, are unplastered because they serve as storage areas. The Ding Room is internally plastered with a thick coat of mud and is blue washed which gives a good background for the colorful images of the divinities and is very impressive. The external plastering towards the courtyard is simple, but there is no plaster on the peripheral walls of the monastery, which have exposed stone surfaces. The first floor rooms are on both sides plastered, as they are significant. Gon-Khang and Tshog-Khang have specially prepared mud plaster on the walls for their murals. The Zimchung on both first and second floor and the other rooms at the top are also plastered with mud.

- **Furnishings**
  The Tshog-khang has some prayer benches and a richly carved and well-painted raised seat for the head Lama. The altar containing the principal statue is very rich in carving and looks impressive. The raised platform for the rest of divinities and chortens are made of wood and is rich in details. The Tanjur shelves hold 215 volumes and in the middle of the shelf there is a niche with an image of Lord Sakyamuni. There is a very beautiful stand for the drum (musical equipment used for praying).

  The monastery is rich in masks, which are used during the traditional dances. In Kanjur Room, there is a specially designed shelf for the storage of masks but due to the problem mice it is not being used. Masks are hung on the walls and columns. The library has a beautiful bookshelf, very rich in carving, which holds 108 volumes of the Kanjurs.

- **Divinities**
  The main divinities are all made of clay and it is said that they were moulded and painted at the time of the Gompa's construction. All the paintings of the images except in the Ding Room are said to be original. Following the tradition, the images in the Ding Room were repainted last year.

PRESENT CONDITION

The survey of the Monastic Complex reveals a unique architectural masterpiece that is in need of urgent repair. In essence, the major area of concern is the poor state of the roof, which is leaking in many places and is, in certain parts, structurally weak. Although all the roof structures of the northern wing of the complex have been repaired in different times, there is still leakage problem in all the rooms on the top floor which not only caused damage to the wall surfaces but also to the valuable paintings on the walls in the Tshog-Khang. The same problem exits in the east, south and west wings of the complex. The level of sagging of the roof over the covered corridor around the courtyard and monk cells is very marked. Due to lack of periodic maintenance of the roof have failed causing heavy water *percolation*. The floors need regular cleaning and maintenance. There is a considerable amount of rainwater splash around the walls on the south and west peripheral wall. Over time the murals on the wall in the Tshog-khang, the Gon-khang and outer walls flaking the main entrance of Tshog-Khang have Cracked and there are lots of cracks. The paintings in the Tshog-Khang are deteriorating due to leakage of water from the roof. The plaster on the interior walls in most of the monk cells is falling off. The toilets for the monks are of open type and are used in a communal practice, with no protection from the rain, thus causing environmental degradation.

GENERAL RECOMMENDATIONS

The Halji Monastery is undoubtedly a gompa of considerable distinction not because of its religious importance only, but also for its historical and architectural value. So it is fect urgent to start the "Emergency Repair Work" that integrates the roof repair and protection of wall paintings.

It is essential to save the wall paintings, which are very important part of the Gompa's history. It is recommended to call an expert on painting restoration to provide options for conserving and protecting the paintings that survive.

The repair and modification works that were done on the initiative of the local people should be acknowledged, but the conservation norms must be followed with traditional design. During the conservation and repair works, the local people must be trained so that they can repair the gompa themselves in future.

CONCLUSION

Halji Gompa is a place of great beauty and it exudes a sense of peace and tranquility. The Gompa requires significant repair and, because of its great historical significance, deserves to be revitalized and re-established as a meaningful religious center. The people from Limi Valley have requested that suitable year round accommodation is provided to ensure stability and obviate the need for a general exodus to monasteries. Halji Gompa could succeed as one of the monastic communities to revive this trend and to reactivate Buddhist ritual in the west Nepal Himalaya.

BIBLIOGRAPHY

1. Jest, Corneille. Monuments of Nothern Nepal, UNESCO, Pairs, 1981.

Meshroom Varah of Ghandruk

Ram Bahadur Kunwar

Introduction

Ghandruk is situated in southern slope of the Annapurna Himal in mid-western region of Nepal. It takes 8 to 9 hours to reach there from Nayapool on foot.

Among different ethnic groups of Nepal, Gurungs are known as very important ethnic group. The bulk of the Gurang population is to be witnessed in Kaski, Gorkha, Lamjung, Shyangja as well as whole of the Gandaki Zone. They are also found to have inhabited in Baglung and dispersly in rest of the kingdom. Gurungs are clearly Mongoloid and very sturdy and stout in appearance and famous for fighting as the brave Gorkha throughout the world.

The Gurungs of Ghandruk

Ghandruk is famous for Gurungs and their unique culture as well as echo-tourism. The Gurungs of Ghandruk inherit unique cultural feature, which separate them from other ethnic communities. The Gurungs of Ghandruk are divided into two main groups, which are known as 'Char jat' and 'Sorah jat'. The 'Char jat' is considered amongs them to be higher in social status than 'Sorah jat'. The cross-cousin marriage is very popular in Ghandruk but parallel-cousin marriage is not allowed. As far as the occupation of Gurungs of Ghandruk is concerned, traditionally they are pastro-agricultural group. Beside this, these days they are also found getting involved in trade, government services and tourism industry for their living. Their recruitment in British and Indian Army is source of glory and economic up-liftment of their family. They are also found working in Korea, Japan, Hong Kong and many other Asiatic and European countries. The Rodi is the important social organization of Gurungs of mid-western Nepal, but in Ghandruk Rodi is no longer in existence because of modernization and development of tourism in the region.

The Religion

As far as the religion of Gurung of Ghandruk is concerned they are animistic by nature and practitioner of Shamanism (belief in Dhami Jhakri). These days they also follow the Mahayana school of Buddhism. Beside this, they also worship certain Hindu god and goddesses. Moreover they worship local deities like, Bandevi, Bai Katraykhola Varah etc. The Meshroom Varah is very important local deity. This article tries to focus on the process of worshiping, and importance of 'than' (Shrine), material for worship, sacred day of worship, role of spiritual leader and importance of worship of Meshroom Varah respectively. The Meshroom Varah, is regarded as the guardian deity of entire village.

The Meshroom Varah

The Meshroom Varah is very famous local deity of Ghandruk. There is a popular story behind the origin of Meshroom Varah. It goes like this; Several years

back, there was a holy man in that village who was famous among people for his kind-hearted nature. After his death his soul could not get into rest because of some mistake, commited by him during his lifetime. It is probably the cause, his soul started wandering around the village and began troubling the people and cattle. One day when the spiritual leaders of the village chanting the mantras to find out the cause of tormenting people, they came to know that the soul of holy man was the cause. When the spiritual leader (jlakri) revealed the secret before the people they decided to erect a small 'Than' shrine to make his soul reside and offer goods according to his wish one day in the year on one auspicious day. So, it is said the worship of Meshroom Varah started from that day and the people of Ghandruk follow this tradition up to now.

The 'Than' of Meshroom Varah

There is a small shrine of Meshroom Varah situated little far from the proper Ghandruk village under big a tree. It is reported that the 'Than' is shifted by the inhabitants of Ghandruk because the original 'Than' of Meshroom Varah was far from the present one. When I myself got an opportunity to ask about the shifting of the 'Than' from its original place, the local people reported that they had shifted to their convenient location to pay homage to their professed deity. Similarly, it was not possible for them to reach the original place often and easily where the original 'Than' was located and it was surrounded by thick cane forest. In the name of that cane Varah is named as Meshroom Varah. It was the reason reported why they shifted their holy deity from its original place. But the retired ex-army Kajiman Gurang said that there is a peculiar story behind the task of shifting of the 'Than'. According to him many years ago, everybody in the village including women were allowed to visit the 'Than'. It is said that Meshroom Varah provided them with necessary utensil for cooking on condition of returning them again. One day, it so happened that one women chanced to steal the 'poniyo' from that heap of utensil and took it to her home. From that day on, Meshroom Varah got enraged with the inhabitant and refused to provide them with necessary utensil as before. When it so happened the people of the village decided to shift the 'Than' of Meshroom Varah because, it was not possible for them to carry the utensils from their houses to the 'Than'. That was the reason reported by Kajiman Gurung to construct the 'Than' of Meshroom Varah near their village. Keeping this fact in mind, they decided to shift the 'Than' with in the reach of their village.

There is a small 'Than' of Meshroom Varah in proper Ghandruk village that is situated on the top of village. It takes an hour to reach there from proper Ghandruk village. The 'Than' is surrounded by a small wall that can be jumped. There is a small entrance to inter the 'Than' towards the east direction. The 'Than' looks like a shade which is covered with stone and there is a big round polished stone inside the 'Than' which is worshiped by the people as Meshroom Varah and they offer the blood of male goats while they perform the prayer. It is reported that sheep is preferable for sacrifice. There are more than hundred bells, hanging on the supporting wood of the Than. The bells are reported to have been donated by different devotees to acquire special boon from Meshroom Varah. Moreover there are bundles of colorful flags made of clothes hanging on the branches of big tree and there are many 'Kalasa' also made of copper which were reported to have been donated by different people in the time of worship. It added extra attraction to the 'Than' premises. The 'Than' is surrounded by a forest and they have a water reservoir near the 'Than' to supply the water to the villagers during the period of worship.

Sacred day of worship

The Meshroom Varah is worshiped on sacred days which are all Tuesdays of the Nepali months of Chaitra and Baishak. It is a common practice to offer the deity at least one sheep or male goats accompanying with ten bread made of rice flour from each household. Every household paint their house with the mixture of red clay (lateritic soil) and cow dung and the person participating in the worship of deity has to take bath and wear new and dress on this occasion. On this day ploughing of land is not done and religious authority also prohibits ploughing land on this day and people do not start long journey as well. Then whole the villagers gather in the shrine of Meshroom Varah. On the presence of the people of the village the spiritual leader begin chanting mantra and offer homage which brings goodness and opulence to the whole village of Ghandruk.

Material for worship

The engrident material of worship comprises of pitcher full of water, rice flour, rice grain, copper lamp, flower especially pati (a local name for brownish non-blooming flower), cow-dung, cow ghee, cow milk, red vermillion, little denomination of money and colorful flags made of cloth. All these components are compulsory without which the process of worship is not observed.

Role of spiritual leader (Jhankri)

The spiritual leader of all the villagers conducts the task of worship in a systematic and careful way. If they do not follow the process properly, it is believed that the deity gets angry and brings misfortune to the whole villagers, followed by calamities like, landslide, snowfall, drought, starvation and the like. The spiritual leader, for this reason should be very careful, alert and industrious during the process of worship of the God.

When all the essential components are properly arranged then only the spiritual leader starts murmuring sacred mantras to propitiate the Varah. Taking considerably long time in his process of worship then after comes the process of sacrifice of sheep and male goats. The spiritual leader himself with long swords sacrifices them. After offering portion of the blood of the goats and sheep on the stone, remaining blood is collected into the big vessel. After slaughtering the animals the Jhakri takes out seven piece of meat from each of the sacrificed animals from inside the body. The pieces included blood, liver, heart, lungs and kidney. These pieces, in turn, are pierced into a bamboo stick. Then after those organs is cooked in a big vessel and eaten with great Charm like picnic. The breads are distributed to the whole mass of people. The little residue of which is carried home for their family members. The women are not allowed to enter into that particular spot because they are supposed to be filthy, unclean or 'maila' (filthy in Gurung language). Once the worship is completed the spiritual leader carries few bread and head of all sacrificed goat and sheep. After all the process of worship is observed and goats are sacrificed, the people return to their respective houses with the body of sacrificed goat and sheep as prasad of that deity. The prasad is distributed among every neighbour and their relatives. After these all performance are done the households take their meals. This is the good example of good social relationship and understanding among them which is unique custom in Ghandruk.

The worship of Meshroom Varah is also conducted by the village in a community level with the help of village development committee. Whole the expense is bourned by the VDC. On this occasion only one sheep or male goats are sacrificed by the spiritual leader (Jhakri) which is known as the share of whole villager. It is also a good instance of harmony and good interrelationship among them.

Importance of Meshroom Barah

The people of Ghandruk have great faith on Meshroom Varah. It is believed that Meshroom Varah controls every activities of Gurung of Ghandruk, save the villagers from various type of catastrophes. It is even believed that Meshroom Barah brings suitable environment for agricultural activities as well as shifting the 'gotha' of the farmer from one place to another. Moreover, it is believed that Meshroom Varah saves the people abroad who went to earn money and other activities to gain social status as well as economic prosperity. People recruited in army abroad and in house have great faith on Meshroom Varah because they believe that Meshroom Varah saves their life during the time of war and conflicts. The ex-army personnel Kajiman Gurung claims that when he was in the battle fields his troops were captured by Pakistani armies. He suddenly prayed Meshroom Varah for his life and promised to offer a big bell, if he is rescued from the fence of Pakistani soldier. With wonder, he immediately was able to overcome the fence of enemy. When I asked about this incident he stressed that it was Meshroom Varah who freed him from the fence of Pakistani troops. Every year many people who remained away from this village are reported to go home either in Pokhara or Kathmandu to pay homage to Meshroom Varah with various type of offering. So there is no wonder to believe that the Meshroom Varah is the tutelary deity of Gurungs of Ghandruk.
There is also a common belief among the people that if Meshroom Varah annoyed it may bring misfortune in the peaceful living by creating many calamities like, landslide, drought, snowfall, floods, starvation etc. It

is perhaps the reason that they don't' annoy Meshroom Varah and take strict regulations during the worship of Meshroom varan.

Present situation

Though Meshroom Varah is a famous deity of Gurungs of Ghandruk and they have great faith on this deity, modern thought has brought great change among new generation and these people in turn even dare to question on the reality, existence and authority of Meshroom Varah in the recent day. The faith which their fathers and forefathers had on Meshroom Varah has, at present, been questioned and it has been subject of discussion among new generation.

EVOLUTION OF BUDDHISM AND ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN LUMBINI

TARA NANDA MISHRA

FORMER DEPUTY DIRECTOR GENERAL,
DEPT. OF ARCHAEOLOGY, HMG, NEPAL

During the end of the Upanishad period the Uttarapath (northern highway) was made. It linked the fertile lands of Yamuna and the Ganga Valley, the rich fertile as well as the iron and copper-mine regions of north-eastern areas of Jambudvip with Malwa, Rajasthan, Punjab, Iran and west-Asia. This led to the period of second urbanization in the Indian sub-continent. It made the region economically very rich and which gave birth to several new religious sects and philosophical ideas. Among them the chief religious sects which germinated within the region were Vaishnavism, Saivism, Buddhism and Jainism.[1] The earlier two sects were developed upon the age old Vedic and Vedottara (Post Vedic) traditions. But Jainism and Buddhism were fostered by heterodox leaders denying the supreme authority of Vedas and Gods. Though they still inherited some of the old traditional methods of Tap, Yoga, Bhaikshacharya (begging alms), charanatika (wanderer), Ekantvasa (living in seclusion), asrmavasa (staying away from the common mass in the hermitage), and live at a fixed place during the rainy season ("dhruvashilo versasu" as propagated by Gautam dharmasastra). In this way they were influenced by the Rigveda. Mundaka Upanishad, Brihadaranyaka Upanishad and Apastamba Dharmasutra,[2] The Hindus used to address their saints as Muni, Bhikshu and Sramana. These terms were also inherited by the Buddhists.

Jainism followed the extreme rigorous path of austerity, whereas, Buddhism selected the middle way (Madhya-Marga). Buddhism devoted itself to the service of society, following the "four noble-truth" (Chatura-Arya Satya) and the "Eight-fold Path" (Astangika-Marga). It aimed at supreme liberation (Nirvana). Though Buddhism deviated and denied the Vedic religion and philosophy in the earliest phase, its Mahayana branch (the Mahasanghikas after the 1st cent A.D.) brought a closer connection with the Hindism. Mahayan adopted most of the Hindu and pre-Hindu Gods into its own pantheon. They started making images and performing worship, Yagyas (fire-offerings) and religious procession (Devayatras) of their Gods on festive occasions (G. Roreich; Biography of Dharmaswamin, 1959, 54, 92; S. Beal, Siyuki, 1981, I, 80). Latter on, Buddhism was divided into eighteen sects.[3]

Prince Siddhartha was born around 563 B.C.[4] at Lumbini Vana (Asokan Pillar inscription reads- "Hida Buddhe Jate....... Lummini game"). He was married at the age of sixteen. About twelve years latter he got a son named Rahul. Only a week after the birth of his son, at the age of twenty-nine Buddha left his home and became an ascetic and a wanderer. He made severe austerities for six years and at thirty-five or forty years of his age at atlas received Sambodhi at Bodhagaya (the Lotus sutra, VI, 1-2, reads 'Prapto si bodhim

nagare gayahvaye, ... catvarimsad-varsani'). At Saranath (Mrigadavaka) he started preaching Dhamma (Dhammachakka Pravartan) and his Sangha was also formed at the same place. During his lifetime his son Rahula took the tonsure and became a monk. Similarly, his foster-mother, Gautami Prajapati became the first nun of the Buddhist order. His wife Yasodhara also followed Prajapati and became a nun. Gautama Buddha died (received Mahaparinirvana) in the Upavattana Salavana near the city of Kushinagara, at the age of eighty.

Lumbini Garden-the Birthplace of Sakya-Muni.

Lumbinivana was situated within the Majjhimadesa, in the Ganga Valley and this was the place where Lord Buddha was born.[5] It was situated between the two cities-Kapilvastu and Devadaha (or Vyaghrapur). This garden was connected with the Uttarapath. Now it is within the Rupandehi district of Lumbini Anchal in Nepal Tarai and about 22 kilometers west of Bhairahawa town. The Buddhist literatures have highly lauded about Lumbini. It had several names like Lavani. Rummindei (Lumbinidevi, after the name of the queen of Anjana, king of the Koliyas), Pramodvana, also compared with chittalatavana, Paradimoksha (place of liberation or Nirvana) and Mokta (named by the Mughal historian Abul fazal; Cunningham, Ancient geography, 1963, p. 351).

The important persons who had visited Lumbini in the historical days were Asoka (between 257-250 B.C.), the Yueh-Chih monk Sengtsai (in around 350 A.D.) belonging to the Chin dynasty (265-420 A.D.),[6] Fahian (399-413 A.D.), Yuan-Chwang (around 636 A.D.) and Wukung in 764 A.D. (T. Watters, On Yuan-Chwangs Iravels, Delhi, 1973, II, 17).

The Lumbini pillar and the Nigalisagar pillar inscription of Ripumalla (the Khasa King) records that he had visited Lumbini in 1312 A.D. The Asoka pillar at Lumbini also bears the name of his son Sangrama Malla. Most probably Ripumalla had built a huge stone temple and image of Buddha at Saina-Maina (the Samagama hill monastery of Digha-Nikaya, Pasadika-Sutta; Samagama Suttanta of Majjhim Nikaya, and Papancha Sudani of Budhaghosa). Samagama is about 9 kilometer west - south of Butwal. Two pillars, one with erased Khasa inscription and the other reading - "Om-Mani Padmehum", in Tibetan script was found from the place. A stone Buddha image was also brought from the site to Lumbini and had been displayed in the garden before the exhibition hall.

The Divyavadana and the Asokan pillar at Lumbini Site records about the visit of king Asoka to Lumbini. In the Divyavadana Sthaviara Upagupta indicating the place to king Asoka says that- "in your province, at this place Lord Buddha was born" (Asmin Maharaj Pradese Bhagawan Jatah). The emperor went to the Nativity tree and also talked to the guardian genius. Divyavadana also narrates about the construction of a temple at the Nativity spot of Lumbini. He had donated 1000 tolas of gold and according to the pillar inscription reduced the land tax (Athabhagiya cha). The reduction of land taxation over the agricultural product and the words of Divyavadana that "in your majestry's territory Lord was born" clearly proved that the territory belonged to Emperor Asoka at that period. This is further supported by the statement of Fa-hian that the name of the town of Krakuchanda Buddha was Na-pei-Kea.[7] It is to be noted that in the inscription of Asoka from Kalasi and Shahbazgarhi, Nabhaka was one of the province of Asoka (Iha raja Vishaye). J.W. Mccrindle also describes about a tribe named Nabhaka who were living north of Ganga and south of the Himalayas.[8]

The Vihsnupurana also describes about king Nabhi of Hima, on the southern plains of Himalaya, who was the son of King Agnidhara of Jambudvip.[9] Eggermont writes that Asoka's Nabhakas and Nabhapantis lived in Nepal or on both sides of the present frontier between Nepal and the Indian subcontinent. This is also supported by the statement of Lama Taranath who says that- "People of the hilly countries like Nepal and Khasya revolted. Asoka was sent with army to subdue them. Without difficulty Asoka subdued the hilly races". The Asokavadan also says that-Asoka, during his youth, subdued the country of the Kahsas.[10]

Description of Lumbini by the Chinese Travelers Monk Seng-tsais visit

Yueh chih monk of the Chin dynasty (264-420 A.D.) was the first Chinese visitor to come to Lumbini around

350-370 A.D.. In his Wai-kuo-shih he writes "the marvelous tree, which the excellent queen grasped when the Buddha came to life, is called Asoka. King Asoka made, out-of Lapislazuli, a statue of the queen in the act of grasping (the tree) and giving birth to the prince. When the old tree had no more offshoots, all the Sramana took the old trunk and planted it, and over and over again it continued itself till the present time. The branches of the tree are as of old, and they still shelter the stone statue. Also the outlines of the marks of where the prince walked seven steps, are still preserved today. King Asoka enclosed the marks with Lapislazuli on both sides, and again had them covered over with one long slab of lapislazuli. The people of the country continuously make offerings to them with sweet smelling-flowers. One still sees clearly the outlines of seven footprints., although there is now a slab covering them, it makes no difference. And again, people may cover them thickly with several layers of heavy cotton (Karpasa) and fasten these on the chiseled stone., and yet (the marks) shine through them and are even brighter than before" (L. Petech, 1950, 35-36).

Fa-hsien's visit

The next Chinese pilgrim to visit Lumbini was Fa-hsien, around 604 A.D.. His description about Lumbini is quoted from his own writings- 'Fifty le east from the city was a garden, named Lumbini, where the queen entered the pond on the northern bank, after (walking) twenty paces, she lifted up her hand, laid hold of a branch of a tree, and with her face to the east, gave birth to the heir-apparent. when he fell to the ground, he (immediately) walked seven paces. Two dragon-kings (appeared) and washed his body. At the place where they did so, there was immediately formed a well and from it, as well as from the above pond, where (the queen) bathed, the monks now constantly take the water and drink it" (James Legge, Delhi, 1971, p. 67).

Yuan Chwangs visit and notes about Lumbini

"From the arrow-Spring, the pilgrim proceeds, a walk of 80 or 90 Li north-east brought one to the La-fa-ni Grove. In this grove was the beautiful bathing tank of the Sakyas, and about twenty-four paces from it was the old Asoka tree at which the Buddha had been born into the world. On the east of this was an Asoka tope, at the place where two dragons washed the newly born prince with hot and cold water. To the east of this were two clear springs with topes where two dragons emerged on the birth of the Pusa and produced two springs. South of these was a tope where Indra received the newborn infant Pusa. Next to it were four topes to the four Devrajas, who had taken charge of the baby Buddha after his birth. Near these topes was a stone pillar set up by Asoka with the figure of a horse on the top. Afterwards the pillar had been broken in the middle, and laid on the ground, by a thunderbolt from a malicious dragon. Near this pillar was a small stream flowing south-east, and called by the people the oil river. It was originally a tank of a pure oily liquid produced by the devas for the use of the Buddha's mother in cleansing herself from earthly soil after the birth of her son. The tank had become changed into a stream of water which, however, still retained its oily character- (watters, 1973, II, 14-15).

The Archaeological Pursuits In Lumbini

Lumbini was discovered jointly by Gen. Khadga Shamser and Dr. Fuhrer in the year 1896. After cleaning the debries around the Asoka Pillar Fuhrer made available the fresh Asoka inscription. He had left notes about the nativity sculpture and the temple. As reported by fuhrer the sculpture was discovered and the new temple was made by a Hindu Sanyasi living at that site, six years before his arrival, around 1890. Latter on Dr. Hoey also visited Lumbini and has given the description of the nativity panel. In 1898 P.C. Mukherjee had excavated the brick temple and few small chaityas around the temple. According to his description the moulded brick temple was made of saptarath sikhara style and attached with a mukha mandap on the east. The head of Mayadevi had also been discovered by Mukherjee. From 1933-1939 onwards Gen. Kaisher shamsher started digging at Lumbini. He had exposed many stupas and monasteries, incased the Sakya pond with brickedging and steps. He had also excavated the basement of Asoka pillar and remade the modern temple housing the nativity image. From the dugout soil of the archaeological site, he made two artificial stupas in the south and on the northern boundary lines. The antiquities were not recorded and left uncared in the hands of the monks. No trained archaeologist was

involved in his excavations and therefore, the site had to suffer more damages.

After a long gap in 1962 February, a trained archaeologist Mrs. Devala Mitra of Archaeological survey of India had explored Lumbini. She had also excavated the Asoka pillar and excavated its hammer-dressed portion up to the depth of 51cm. She had recorded the antiquities left from the Kaisher-shumsher's excavations (D. Mitra,1972, 196205, PLX.cxv.cxx). In 1970-71, Dr. N.R. Banerjee (then adivisor in Doa) with Babu Krishna Rijal had excavated the old village area (site No-2) of Lumbini. The NBP, Kushan and Gupta period pottery and antiquities were discovered from this site. According to the excavators ten successive stratums were discovered from this site. The other finds were, mud-walls, Kushan t.c. figures, terracotta ring wells, Kushan period circular burials with bones kept in the burial pots, as well as three Kushan brick wells. In 1983 a Kushan period well made of concave bricks and engraved with various mark like-V, Trisula, bow and arrow, cross within circle, wavy bands, triangle and square was found within the new nursery area indicating about the ancient highway which passed near the village on the west. A.t.c. plaque mould of Lord Buddha in earth-touching pose (Bhumi sparse mudra) belonging to the Gupta art school was found. From the antiquities the village site can be dated from 400 B.C. to the Gupta period, 8th Cent A.D. The village habitation has been found within an area of 600 m (East-west) and 300m (North-South).

B. K. Rijal had also conducted archaeological excavation and conservation of earlier exposed monuments from 1974 till 1983 in and around Lumbini Nativity site. Within this period many small and a big chaitya, on the west, north and east of the Nativity temple, were dug-up to the bottom and than conserved. On the east of Mayadevi temple over a high plinth of a temple (like Bodhagaya) was built in Tribhuvan-Mandal or Panch-Ratna concept which was also conserved.[11] But Rijal calls it a stupa (Archeological Activities. In Lumbini- 1976-78, LDC, PL - 12). The most important structural discovery was made in 1975, on the north of Asoka pillar, at a distance of 30 feet (9.15cm). This was an oblong burnt brick shrine measuring 15' 4" or 7.6m (north-south) and 12' 5" or 3.8 m (east-west), discovered at the depth of 2 feet below the present ground level. It had two layers of burnt bricks of 17"*8"*5" size. Over this structure a square chaitya (5.9"*5') of Maurya period was also found. Most probably this was the earliest and pre-Mauryan structure on the site.[12] The important antiquities found were- the Horse capital, t.c. Boddhisattava, few Kushan tc. heads, a plaque of Dharmachakra in terracotta, a relic casket along with a Sung copper coin, from the surface of a Mauryan square Stupa base and a t.c. ladder.

From 1984-1986 Tara Nanda Mishra from the Dept. of Archaeology, HMG, had excavated at the Nativity mound. The excavations exposed six successive layers in the site, begining with NBP (400B.C.)[13], Asoka period (267-240B.C., Eggermont, 1991, 246-251)[13A], Sunga-Panchal period (200-100B.C.), Kushan period (100-200 A.D.), Gupta period (360-8th cent. A.D.) and early medieval period (9th-13 the cent A.D.).

During the period three monasteries were excavated, thirteen big and small stupas were partly excavated and all these structures were repaired and preserved. The saptarath maulded brick temple was also exposed. The seriously damaged Nativity sculptural panel in relief (Patta pratima, ardha-chitra) [14] was repaired as well as conserved. Among the missing two pieces of this sculptural panel. One piece was found from the back of the sculpture. The other piece was also located from the accumulated stone pieces. All the four pieces were fixed.[15] The Asoka-pillar was excavated to its flat basement stone which was supporting the 30ft. 10 inches stone monolithic chunar sandstone shaft. There was also a brick rail (vedica) in square shape around the pillar made originally during the Ashoka period. The crowning features of the shaft including the horse figure was broken before the visit of Yuan-Chwang, which has been recorded by him (watters 1973, pp. 40-50). The bell capital of the pillar was broken into two halves, which had been placed over a new brick platform, within the iron ralling of the pillar. The fissure in the middle of the pillar and the crakes were filled with a paste made of chunar sandstone power mixed in araldite.

The excavation of Mayadevi Temple complex. Phase I (around 249 B.C.)

The excavation of the Nativity temple (Mulhagandhakuti)[16] was done within Feb. 1993-1995 March. The excavations were carried out by Satoru Uesaka of Japan Buddhist federation, Babu Krishana Rijal from Lumbini Development project, Kosh Prasada Acharya from Dept. of Archeology, H.M.G., Nepal. During these excavation several periods and phases of constructions in the Mayadevi temple had been found.

The pillar inscription of Asoka mentions about a term reading "Sila-bigada- bhicha". This means a big (Vikata) stone (Sila) Bhittika (wall),indicating about the temple erected by Asoka, which has also been mentioned by Divyavadana. D.C. sircar interprets it as - "Prastar Khachita istika Prakar" (the temple made of stone and bricks). But P.L. Gupta means it as, "a high stone wall around the Nativity spot". The Dhammapada Atthakatha and Malvikagnimitra (V,I) refers about the Shrines enclosed with walls or railings (Prakara, Vedika or Bhittikabandha', Coomaraswamy, Yakasas, Delhi, 1971, I, pp. 22-23). The Asokan shrine discovered at Lumbini has also encircling thick walls in two phases. The Chinese pilgrim Seng-tsai (around 350 A.D.) provides the clue about a temple and a Nativity panel made by king Asoka (L.Petech, Roma,1950, 35- "Asoka enclosed the marks with Lapislazuli on both the sides.").

The excavater Satoru Uesaka describes about two phases of outer walls built around the temple, measuring 26 (east-west) x 21m (north-south). The second phased walls were 30 to 20 cms. shorter than-the first phased walls. There were fourteen square platforms within the outer walls. Those platforms were most probably, encased with burnt-bricks, which were robbed to be used in the latter constructions. The box-chambers packed with rammed clay were meant to support the upper beams (of sala wood?) to produce higher plinth (Jagati) to the upper structure as Krishna deva has mentioned in his notes about the temple. The size of the central chamber (garbhagriha) was 2.70x2.20m. It is to be noted here that during the period of Asoka, structural apsidal temples were built at Sarnath, Sanchi (temple No. 40) and a rubble built, Chaitya-Griha at Rajgir. At Sirkap an apsidal temple stands on a raised platform in the middle of a spacious, elevated rectangular courtyard (The Archaeology,vol-1,No. 1, 1988, Karachi, p.57). The apsidal temple at Sanchi was built on high rectangular platform of stone measuring 87ft x 46ft x11ft. and was provided with stepped approaches on the east-and western sides. The original structure was probably of timber (D. Mitra, Sanchi 1957, 46). It has also a rectangular compound wall (H. Sarkar, Early Buddhist Architecture, Delhi 1967, p. 38). Similarly, at Lumbini the brick prakara of the temple was 78ftx62ft and if we leave a gap of 4ft on all the sides, the temple would have been probably of 70ftx54ft. The face was naturally on the east, which was the feature of the last phase of Gupta temple. We can expect a similar apsidal temple whose upper structure was built of Sala wood at Lumbini. A natural conglomerated stone boulder (70x40x10cms) was found encased with a course of bricks on all sides, in the nativity place.

Temple phase II (200-100 B.C.)

The plinth of the Nativity temple was again raised by erecting similar brick-chambers over the Mauryan besement (adhisthana). Five such chambers in rectangular sizes were made of bricks measuring 13 inches x 9.5 inches x 2.5 inches. In the central chamber of this phase a beautiful corobelled nitch had been made on the eastern face of the brick sanctum . This nitch contained some pieces of chunar sandstone slabs. This discovery also conforms the statements of the Yueh-chih monk Seng-tsai (circa 350 A.D.) that king Asoka had covered the seven foot-steps of Lord Buddha with long stone slab. As the Sung-Panchal period of temple construction also confirms about the similar technique being followed by the Mauryan builders, they might have followed the same apsidal style.

Phase III Early Gupta period 350 A.D.

The present nativity sculptural figure, which is a product of Early Gupta art of Mathura, on the mottled red sandstone,[17] can be dated to about 350 A.D. Krishnadeva has also dated this panel as belonging to the 4th cent. A.D.[18] where as, D. Mitra (Excavations In Nepalese Tarai, 1972. 198) simply ascribes it to the

Gupta period. It can be presumed that the temple to enshrine the Nativity panel must have been made in the early Sikhara Style with-bricks. A brick-platform measuring 3ft. 5.5" x 3ft. 4.5" of only one course of bricks from this phase was found during the excavation.

Phase-IV, Late-Gupta temple (7th-8th cent. A.D.)

During this phase the temple was built with carved bricks in Saptaratha and Sikhara style, which had been excavated and drawn by P.C. Mukherjee in 1898. The old Mathura Nativity Panel was again enshrined within this temple, which had a small Mukha-mandap on the east. It is to be noted that carved brick-temples were very frequently built at Paisa, Kudana and many sites in the region during this period.

Phase-V, Modern temple (1990-1933-39 A.D.)

Dr. Fuhrer reports that a Hindu Sanyasi living on the site of Lumbini had built a modern small temple after the discovery of the present Nativity panel. General Kaisher Shumsher had also improved the same temple within 1933-1939.

From these excavations the ancient plan of Lumbini nativity site has been made visible. The most important Vastu (monument) of this site naturally, is the place where Lord Buddha was born and at this place Emperor Asoka had built a temple. The Asoka pillar and the Sakya pound also had prime importance and all these three monuments make the central area or axis, around which monuments in several concentric circles are made. Around the central area there are big and small stupas made in different styles ranging from 300 B.C. to 13th-14th A.D. within the second line of constructions there are also some temples, and a prayer hall (on the east of Mayadevi temple, built in the Kushan period). On the third line from the central axis, are made brick monasteries from 3rd cent B.C. to the late Gupta (8th-9th cent A.D.) period. These monuments have not been properly studied for their typologies, dates and their associations to the different sects of Buddhism. Apart from this, Lumbini is, according to the Mahaparinirvana-Sutta and other literatures, one among the four and the eight pilgrim places"[19]. The Lumbini pillar Inscription and biographies of Asoka, confirm that he had visited the place during his pilgrimage. Again, there are still many monuments hidden within the earth and waiting for further spade work at Lumbini, on the east, south-west and north of the Nativity temple. The typical structure attached to Buddhism which have not yet been discovered from the site, are the chankramana sala (the structure used for walking).[20] Similarly, Serman halls (Uposthagara Salas) have not been found from the site. Thus further archaeological works in and around Lumbini is urgently needed so that they are discovered, preserved and properly studied before their destruction in the name of gardening or urban development and planning. There are still fifty percent of monuments hidden below the earth. All those important structures have to be exposed and the ancient glorious picture of Lumbini has yet to be revived.

Foot Notes.

1. A.K. Coomaraswamy writes- 'We are sufficiently aware of the spiritual revolution in the Upanisads and Buddhism, whereby the emphasis was shifted from the outer world to the inner life, salvation became the highest goal and knowledge, the means of attainment' (Yaksas, Delhi, 1971, p. I).

E.H. Hopkins reviews that- 'The Brahmanic period is so Knit with the size of the Upanishads, Sutras, Epics and Buddhism' (Religions of India, Delhi, 1970, 217).

R.C. Majumdar Writes- 'The Vedic religion lost credit, an theistic movement denied necessity (and) the reality of the Vedic gods. In the 6th cent. B.C. an upheaval of new ideas leading to the rise of philosophical tenets, and religious sects, often of a revolutionary character (The Age of Imp. Unity, Bombay, 1968, 360).

A.L. Basham says - 'He (Buddha) was certainly the greatest man to have born. The story of his life has influenced the lives of countless millions throughout the whole Asia east of Afghanistan.' (The Wonder that was India, 1963, 256).

2. R.K. Mukherjee, Hindu Sabhyata, 1965, 225-226.

3. Lama Taranath, Ed. by D.P. Chattopadhyaya. Delhi, 1990, 339; Dipavansa, V, 5; Mahavansa, V, 10; Buddha, in Dating of the Hist. Buddha, Ed. H. Bechert,

15. T.N. Mishra- The Origin and Development of Buddhism, In Buddhist collection of National Museum of Nepal, 1998, pp. 9-32; Tara Nanda Mishra, The archaeological Activities at Lumbini During 1984-85, paper presented in the first SAARC Archeological congress held in 1986, New Delhi; Samrat Asoka Ra Nepal sanga unko sambandha, Pragya 82 kha, 4-72; Buddha Janmasthala Ra Lumbini ka Utkhanit Mandir Haru, Pragnya, 84, pp.7-12; The Archaeological Activities in Lumbini, Ancient Nepal, DOA No. 139, pp. 36-48; The Nativity Sculpture of Lumbini and its conservation, Rolamba vol-10, No. 4 1990; Unesco, The Silk Roads, Buddhist route Expedition, Sept. 1995, 74-98;

16. Buddhist temples have been addressed as Gandhakuti; the Vinayapitaka refers about four Mahasthanas (Sakyamunis residences) at the Jetavana Monastery in Sravasti. They are named as Karerikuti, Kosambakutim, Gandhakuti and Salala-ghara. From Bharahut and Bodhagaya, gandhakutis are mentioned in the 2nd century B.C. The Saranath inscription of Mhipala mentions about-'Asta-Mahasthana Gandhakutim' (P.K. Acharya, Dict. of Hindu Archit, 1995, 161-162). In Patan, Chapatol, a Buddha image has an inscription mentioning Gandhakuti (Dhanavajra, 1973, 382).

17. Mathura School of Bodhisattva-Buddha and other images during the Kushan period (1st-2nd cent A.D.) have been found from Sravasti, Saranath ('Bodhisatvo chhatrayasti pratisthapito Varanasiye Bhagavato Chankame' and 'Bodhisatvo Chhatra dandascha Savastiye Bhagavato chankame kosamba Kutiye'- B. Upadhyaya, Ancient Indian inscriptions, 1961, vol-II, 38-39), Kausambi (S.K. Sarasvati, Indian Sculptures, 1957, 64), central Asia, Taxila (Sarasvati, 1957, fig. 88) and Kathmandu Handigaon (G. Verardi, Excavations In Handigaon, 1992, 114, fig 85) and from Mathura (N.R. Ray, Age of Imp. unity, 1968, 522). Mathura had also supplied two Buddha images to Bodhagaya (Twon Planning Authority, Bodhagaya, 1966,6) and Sanchi (dated images of Bodhisattvas made in the rule of Kushan king Vasishka Vasakushana and Gupta periods before A.D. 450-451, D. Mitra, Sanchi, 1257, p.6). At Kushinagara a Buddha image (of circa 5th A.D. and a chunar sandstone Buddha in Mahaparinirvana pose (A.D. 413-455) have been found. Similarly at Lumbini a Kushan period Buddha head in red mottled Sandstone was found. Apart from this a Vajrapani and a Devotee in bronze as well as a t.c. figure depicting Siddhartha and his wife Yasodhara in their bed have been excavated (D. Mitra, Exploration in the Tarai, 1972, figs. CXIXA and CXX, VIII, p. 199 and p. 203); T.N. Mishra, Buddhist collection of the National Museum of Nepal, 1998, 18).

18. Krishna Devas 'Report on Latest-Archaeological excavations at Lumbini, submitted to the LDT, 1995, two pages; K. Deva writes "The Gupta temple that enshrined the image of Mayadevi, stylistically datable to circa A.D. 400, which is expected below the existing 8th cent. Saptarath temple of carved bricks, should be located"

19. Mahaparinirvana Sutta Rhys Davids, SBE, Vol-II, Pp. 95-96; "Chattari Samvejaniyani Thanani", and they are Lumbini, Bodhagaya, Saranath and Kushinagar. The eight holy places have been mentioned by Itsing; in the inspt. Of Mahipala, dated 1026 A.D. from Saranath, (Acharya, Dict. of Hindu Archit. 1995,p. 162); Lama Taranath, 1990, p. 62; Astamahasthana Chaitya Bandana Stava, written by Harshadeva of Kashmir; and another book by Nagarjun, (Lama Taranath, 1990, Delhi, 62).

20. Chankraman Salas have been found at Karna Suvarna (watters, On Yuan Chwang, 1973, II, 191), Sravasti, Sankasia (watters, 1973, I 369). At Sanchi, south gate, on the east pillar, promenade (chamkama) has been carved (D.Mitra, Sanchi, 1978, 34). At Bodhgaya it was ten paces long and three feet high (watters, 1973, II, 120-121). At the same place Cunnigham discovered a brick-wall 53 feet-long 3ft. 6ft broader and a little more than 3 feet in height. At Sarnath it was 50 paces (100ft) long and 7ft high made of stone wall, 52-53).

I, 1991 p. 285; Samaye Bhedoparacana-cakra of Sarvastivada,Dating of Hist. Buddha, I 1991, pp. 277-278.

4. The dating of the Historical Buddha, Ed. H. Bechert, Part I, p. 20 Gottingen; The age of Imp. unity, Ed. By R.C. Majumdar, 1968, 365.

5. According to A.K. Coomarswamy (Yaksas, part I, 1971, p. 35) the Acchariyabbhuta Sutta (No. 123) in the Majjhim Nikaya is the earliest Account of the birth of Buddha. This follows Nidanakatha (chalmers, JRAS, 1894), Buddha charita of Asvaghosa (E.H. Johnston, Delhi, 1972, II pp. 2-3; part I cant i. v. 8-9); Jatakakatha, Lalitvistara, Sinhalese Pujavali; Tibetan Life of Ratnadharniraja; Rockhills-Life of Buddha and the Bhadrakalpavadana; D.C. Sircar in his book (Indian Epigraphy, Delhi 1965, pp. 436-437) writes about the Kapilesvara inscriptional slab(19 inch x 12 inch x 7 inch) discovered in 1928. He says that it will be seen that such a record had no place outside Lumbinigrama. We have little doubt that the Kapileshvara copy of the Rummindei inscription is a recent forgery.' Furthermore, the people of Orissa have claimed the site also, apart from, Kapileshvara (which is near Bhuvaneshwar), at a site called Baudapur in the Cuttack district of Orissa. All these places have no archaeological evidences to be proved as the birth place of Sakyamuni, far apart and away from the Shakya country.

6. Luciano Petech,Northern India According to The Shui-Ching-Chu, ISMEO, Roma, 1950.

7. James Legge, The Travels of Fa-hien, Delhi, 1971,64,- 'Going on South-east from the city of Sravasti for twelve Yojanas came to a town named Na-peikea, the birth place of krakuchanda Buddha'.

8. J.W. Mccrindle, Ancient India as described by Megasthanes and Arrian, London, 1877, p. 137.

9. H. H. Wilson, The Vishnu Purana, Calcutta, 1961 PP. 131-133, (Book II, chapt-I); P.H.L. Eggermont, The year of Mahaviras Decease, in The Dating of the Historical Buddha, Ed, H. Bechert, Part 1, Gottingen, 1991, 139-140, 'He (King Agnidhara) gave to Nabhi the country called Hima, south of Himavat By his queen Meru (King Nabhi) had the magnanimous Rishabha; Rishabha resigned the sovereignty of earth to the heroic Bharat, and adopted the life of an anachoret, practising religious penance and became famous as a great Jain saint.' Eggermont also thinks that- 'there is a link between Nabhi-and the next Asokan inscription' (P. 141). N.P. Chakravartti (Ancient India No. 4, ASI, 1947-48, p. 19) have also similar views; Dr. Upendra Thakur, History of Mithila, Darbhanga, 1956, p. 115.

10. Taranatha's History of Buddhism In India, Ed. by Deviprasad Chattopadhyaya, Delhi, 1999 p. 51 and p. 365. Tarananada Mishra, Samrat Asoka ra Nepal Sanga Unko Sambandha, Pragnya, 82 kha, pp. 61-66.

11. Satish Grover, The Architecture of India, New Delhi, 1980,p. 96, pl. 87-88; Percy Brown, Indian Architecture, Bombay 1969, pl-xxxviii, p. 43.

12. B.K. Rijal., Archaeological Activities in Lumbini in 1976-78,pp. 24-27 Archeological Activities in 1978, p. 31; Mrs. D. Mitra had also noticed about this oblong structure in 1962, Excavations and Explorations, 1972, 197.

13. Herbert Hartle (Archaeological Research on Ancient Buddhist sites, in The dating of the Historical. Buddha, Ed. by H. Bechert, Gottingen,1991, part I,p. 70) writes-'It is more than probable that the first settlements in Lumbini do not reach even the 5th cent, B.C.'.

13A. P.H.L. Eggermont, The year of Buddhas Mahaparinirvana, In Dating of the Hist Buddha, part 1, 1991, Gottingen, PP. 246-251; R.K. Mukherjee, (Asoka, The Great), gives the date of Asoka ranging from 273-236 B.C.; H.C. Ray Chaudhary, The Date of Asoka pp. 92-94, in The age of Imperial Unity, 1968, Bombay. Raychaudhary places Asoka between 277-253 B.C.

14. Manasarasilpsastra (E.D. by P.K. Acharya, 1927, Allahabad, p. 70) calls it "Ardha-chitra" (only half transparent); D.R. Regmi, (M. Nepal-IV, 1966-41) in an inscription of NS. 713 (A.D. 1591) the steles of Manjusri and Lokesvara are called Patta- pratima. (Steles) "Mityesam patta pratimam Kritva."

Annex

Report on Latest Archaeological Excavation at Lumbini

By Krishna Deva

At the outset I must express my gratitude to the authorities of the Lumbini Development Trust for the kind invitation they have extended to me to visit the recent archeological operations at Lumbini and express my opinion.

I visited the archeological works in progress at Lumbini on 15th- 16th March '95 together with my old friend and colleague Prof. A.H. Dani and felt extremely happy at the momentous discoveries the joint archeological team of Nepal and Japan have made. They have clearly and convincingly exposed the earlier stages of the Mayadevi Temple, built successively on the same spot and confirming to the almost identical shape and size and going down to the Mauryan age.

The lowest stage of the temple has yielded multiple brick lined pits, tentatively called by the excavators kundas, which are in fact box chambers. Packed with rammed mud, meant to economies bricks and produce high plinth to carry the main structure. Some more careful excavations are needed to explore the nature of the lowest central structure which could either be a shrine, a stupa or a chaitya to be finally determined after clearance.

The central mass of the toughed brick structure should be carefully cleared from the top downward to determine the charcter and structural feature of each stage of the temple from the latest to the earliest, noting the respective antiquities including pottery of each stage and plotting them both on the plan (s) and section (s). The Gupta temple that enshrined the image of Mayadevi, stylistically datable to c.A.D. 400, which is expected to lie below the existing 8th century saptaratha temple of carved bricks, should be located.

Greater emphasis is needed to draw, besides plans also stratified sections showing meticulously the nature of the soil, strata and their relation with important structures, plotting and projecting them on significant finds which would help dating.

To explore the stratigraphical & chronological relationship of the Asokan Pillar to the contemporary temple as also to the tank, long trenches should be driven and the results documented in longitudinal section must also be carried out together with video-recording.

Further works, as recommended above would require another season to be successfully completed. Temporary conservation measures should be undertaken at the close of the present season and final preservation measures should be carefully devised and conducted after the next years concluding operations, keeping exposed viewing only significant monumental remains of each chronological stage of the temple of Nativity.

The members of Archaeological team and the authorities of LDT. are to be as much congratulated on these momentous discoveries as the Japanese Buddhist Federation for their pious dedication and generosity in providing funds and facilities to conduct archeological operations at the great site of Lumbini.

It would be in the fitness of things if the JBF. are provided a suitable site in close proximity to the Asokan pillar and the visitors are able to worship at the new temple and also pay homage to the ancient Mayadevi Temple and the Asokan pillar without travelling long distance, as at the equally sacred Buddhist site at Sarnath.

Lumbini
Sd. Krishna Deva
17.3.95

धुलीकोट राज्यको ऐतिहासिक सर्वेक्षण

- प्रा. डा. राजाराम सुवेदी

परिचय

वर्तमान नेपाल अधिराज्यको अछाम, दैलेख, सुर्खेत, कैलाली तथा बर्दिया जिल्लाका बीचमा उत्तरमध्यकालमा एउटा बाइसी राज्य अस्तित्वमा आएको थियो, जसलाई धुलीकोट भनिन्थ्यो । शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जबीचबाट कर्णाली चीसापानी पुल तरेपछि उत्तरपश्चिमतर्फ लागी उकालो भिरालो बाटो चढेर ३ घण्टा हिंडेपछि धुलीकोट भन्ने ठाउँमा पुगिन्छ ।[1]

भौगोलिक परिचय

वर्तमान नेपालका ७५ जिल्ला मध्ये कैलाली जिल्ला सुँगुरखाल गा.वि.स. वार्ड नं. ८-९ मा एउटा ऐतिहासिक भग्नावशेष छ जसलाई राजकाँडा धुलीकोट भनिन्छ। धुलीकोट तराईमा ठोकिएको पहाडी किल्ला हो । बर्दिया शाही राष्ट्रिय निकुञ्जको कर्णाली चीसापानीबाट र बडचौर लम्कीबाट पनि धुलीकोट जाने बाटाहरु छन् । पहाडी धूरीमा त्यो प्राचीनकोट किल्लाका साथै विभिन्न ऐतिहासिक अवशेष रहेको कुरा स्थलगत अध्ययनबाट जानकारी भएको छ । धुलीकोटबाट कर्णालीनदी लगायत सुर्खेतका ठाउँहरु र हिमालय देखिन्छ भने दक्षिण तराईखण्ड छर्लङ्ग देखिन्छ । त्यो ठाउँ अत्यन्त रमणीय छ ।

धुलीकोट नामकरणका आधारहरू

धुलीकोटलाई डाँडादरा सुर्खेत र कैलाली बडाचौरबाट हेर्दा घरको धूरी त्यसलाई धुरीकोट धन्दा भन्दा धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटमा गर्मि महीनामा तुँवालो नलागी उज्यालो देखिने र त्यहाँ राजाको कोटघर हुनाले डोटेली अछामी भाषिकामा उज्यालोलाई धौल भनिने र कोट पनि हुँदा धौलकोट भयो अनि भन्दा भन्दा धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटे राजा दुल्लूका पञ्चज्वाला वैश्वानरको शाखा हुनाले र धुलेश्वर महादेवका भक्त भएबाट निजलाई धुलेश्वरकोटे राजा भनिन्थ्यो । त्यसो भन्दा भन्दा धुलेश्वरबाट धुलीकोट भन्न थालियो ।

धुलीकोट सोझै तराईसँग जोडिएको हुनाले तराईमा चल्ने तातो हुरी (लु) चल्दा धुलीकोटको जंगल नै झुक्दछ । त्यहाँबाट तराईमा उडेको धुलो हेर्न सकिने भएकोले धुलो हेर्ने कोट भन्दा भन्दै धुलीकोट भयो ।

धुलीकोटबाट दिनभर र जुनेलीरातभर धवलागिरि हिमालयखण्डको दर्शन पाइने हुँदा धवलकोटबाट धुलीकोट भएको हो ।

धुलीकोटबाट सञ्चालित पुराना बाटाहरू

१. **महेन्द्र राजमार्गको लम्कीबाट उत्तर लाग्दा धुलीकोट पुगिने ठाउँहरू :**

   लम्की-वर्गदाहा-थारुजाला-खारेपानी-आमपानी-चेप्टेढुंगो-माल्चना-जूतेशुली-लामागडा-गैह्रीगाँउ-मेहेलडाँडा-कोल्बोट-धुलीकोट ।

२. चीसापानी - दानीभीर - थाक्रेसल्ली - धुलीकोट ।

३. धुलीकोट- कुहिंने - गुटू - सुरर्खेत - दैलेख - महावौको लेक - रानीमत्ता - जुम्ला - हुम्ला - यारी - ताक्लाकोट ।

४. **दानवभूतल (दानुवातावल**ः शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र) - चीसापानी डाँडादरा धुलीकोट - गुटु - सुरखेत - दैलेख - जुम्ला सुनारगाउँ - हुम्ला - धारी - तिब्बेत व्यापार मार्ग ।

धुलीकोट ऐतिहासिक अवशेषहरू

१. टुँडीखेल

धुलीकोट राज्यमा शिपाहीहरुलाई कवाजत खेलाउने मैदानलाई टुँडीखेल भनिन्थ्यो । त्यो ठाउँ ६ रोपनी जमीनमा फैलिएको छ । हाल सो टुँडीखेलमा कोदो, फापर मकै लगाउने गरेको छ । तसर्थ चारैतिर परखालले घेरेर खण्डखण्डमा बाँडिएकोले त्यो विरुप भएको छ । धुलीकोट दरबारबाट पश्चिमोत्तरतिर पर्ने टुँडीखेलले मध्यकालमा महत्व राख्दथ्यो । त्यसिको लम्वाई ३०० हात र चौडाई १२५ हात छ । (१ हाल = १.५ फूट) ।

२. दरबार क्षेत्र

धुलीकोट राज्यको दरबार क्षेत्र ३ रोपनी जमीनमा फैलिएको छ । दरबार चारआना जमीनमा फैलिएको खण्डहररुपमा छ । दरबार वरिपरि समथर जमीन छ । दरबारको परखाल ३ फीट मोटो र ४४ 'लम्बाई १३' चौडाई छ । दरबारबाका चारैतिर ढोका छन् र ३ फीट जगसंम ढुंगा र माथि ईटाको परखाल हाले ३ तले भएको बुझिन्छ । त्यसको छाना झिंगटीको थियो । सो भवनदेखि केही पूर्वतर्फ गोलबैठक घर २०×६ हात र अर्कातिर अस्तवल अनि १०५ हात समथर जमीन रहेको छ ।

धुलीकोट दरबार पर्खालमा प्रयोग भएको जगमा ढुंगा एकै नापको छैन तापनि जग माथिका ईटा ७×४×२" ५ । झिंगटी ८×३×१' ५ । त्यहाँ पुग्दा देहरादूनको नालापानी किल्ला हो कि जस्तो लाग्दछ । बचिनेकाले त धुलीकोटको दरबार क्षेत्र पत्ता लगाउन गाह्रो पर्ने हुँदा स्थानीय मानिसलाई साथमा लिएर जानु पर्छ । त्यहाँ सुरक्षाको प्रबन्ध नहुनु पनि अर्को कारण छ ।

३. भैरवस्थानः

हालको कैलाली जिल्ला सुंगुरखाल राजकाँडामा एउटा प्राचीन देवताको स्थान छ । त्यसलाई भैरवस्थान भन्दछन् । ३.५ रोपनी कोदावारीको चौपाटे जमीनको उत्तरतर्फ गीठाको रुख छ, त्यो रुखमुनि जग्गानाथ (जगन्नाथ) को मन्दिर छ । भैरवस्थान र र जगन्नाथका स्थान नजिकै छन् । भैरवस्थानमा शयौं त्रिशूल र घण्टहरु चढाइएका छन् भने जगन्नाथका खोपामा १०-१२ वटा प्राचीनकालीन माटाका घोडाहरु चढाइएका छन् । ती घोडाको नाप १×१' फूट छ । कालक्रमले ती घोडामा झ्याउ उम्रेको र खैरा रङबाट नीला रङका भएका छन् । भैरव देवतालाई कुखुरा, संगुर, बोका र हाँसको वलि पनि दिइन्छ । प्रत्येक वर्प वडा दशैं र चैतेदशैंमा त्यहाँ पूजाका साथै जात्रा पनि लाग्दछ । भैरव देवताका पूजारी कनफट्टा जोगी हुन्छन् भने जगन्नाथका पूजारी कर्णालीनदीको तट १२ वण्डाल क्षेत्रका राजीहरु हुन्छन् । हाल ब्राह्मणद्वारा पनि विधिवत् पूजा गर्न थालिएको छ । राजीलाई त्यहाँ पूजा गरेवापत् वर्पेनी प्रति कुरिया २ पाथीधान दिने चलन छ । जगन्नाथ स्थानको छेउमा रहेको गिठाको जरा राति बल्छ वा झल्ल उज्यालो हुनाले त्यसलाई उजेली काठ पनि भन्दछन् । आजकल धुलीकोट क्षेत्र वरिपरि वस्तीविहनि हुनाले उजाड जस्तो लाग्दछ ।

४. देवीस्थान

धुलीकोटे राजाकी इष्टदेवी कालिका, मालिका, जालपा र विन्द्राशैली (विन्धवासिनी) देवी हुन् । धुलीकोट दरबार प्राङ्गणमा दक्षिणपट्टि पश्चिमी चोसोमा देवीको मन्दिर छ । तर यो देवीस्थान त्यहाँ नरहेर मालिका देवी भनेर दरबारदेखि उत्तरतिरको पहाडी भञ्ज्याङमा स्थापना गरिएको छ । त्यहाँ हाल कुनै नियमित पूजा, गुठीको व्यवस्था र मूर्ति पनि नभएकोले मन्दिर भएको ठाउँमा भग्न परखाल मात्र शेष रहेको छ । सो ठाउँमा आजकल धुलीकोटका केही मानिसले माटो र ढुंगा जडानगरी फूसले छाएको सानो मन्दिर निर्माण गरी वडा दशैं र चैते दशैंमा पूजा गर्दै आएका छन् । पुरानो मन्दिर भत्कन गएको र मूर्ति पनि हराईसकेको हुनाले त्यो नयाँ मन्दिर बनाएको कुरा त्यहाँका बासिन्दाबाट थाहा हुन्छ ।

५. देवल

कैलाली जिल्ला सुँगुरखाल गा.वि.स. वार्ड नं. ९ जूतेशूली निवासी २०५२ मा ७५ वर्ष पुगेका रतिराम मुडभरीको कथन अनुसार बूढीविस वर्प अघि दूल्लु दैलेखबाट धुलीकोटमा आएका राजाले त्यही पुरानो देवलका छेउ मा आएर मुकाम गरेका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । उनी

त्यहाँ वस्नुको मुख्य तात्पर्य भोटको नून ऊन, सुन र मालमधेशको गुँड, कपडा र तेल उपलब्ध गर्नु नै थियो। वि.सं. १९९८ सालमा सो देवल भत्किन जाँदा स्थानीय वासिन्दाले त्यसको जीर्णोद्धारा गर्न भ्याएनन्। देवलमा प्रयुक्त ढुंगाको बान्की र कला देखिंदा ४-५ शयवर्ष भन्दा पुराना हुनुपर्ने लाग्दछ। देवलको निर्माण विधितथा कलापक्ष अध्ययनलायक छ।

राजकाँडास्थित प्राचनि देवलको मोहडापट्टिको भाग पूर्णत: भग्न छ तापनि देवलभित्रको चतुर्वाहू विष्णुमूर्नि सुरक्षित छ। ४ जनाजति मानिस भित्र अटाउन सकिने देवल २५ फीट अग्लो हुनुपर्ने देखिन्छ। वर्तमानमा ४ फीटमात्र देवलको कलात्मक परखाल सबुतै छ। चौकूने परेको सो देवल राजकाँडाको डीलमा छ र त्यहाँबाट तराईको मोहक दृश्य स्पष्ट देख्न पाइन्छ। समयको गतिसँगै देवलको दक्षिणी पींढी सर्लक्क पैह्राले लस्काएको छ। देवलको भित्री भाग ६×६ फीट छ भने देवलको गजूर पनि भित्रै मिल्कन गएको छ, जसलाई एकजनाले कष्ठसाथ उचाल्न सकिन्छ। चतुर्वाहू विष्णुको मूर्ति २.५' अग्लो, १.५' चौडा र .५' मोटो छ। देवलभित्रै अछाम विनायक, दुल्लू भूर्ति, मान्मा र सुरखेतको काँक्रे विहारका देवलहरुमा उपयोग गरिएका कलापूर्ण शीलाको प्रयोग भएको छ। त्यसरी विचार गर्दा धुलीकोट अजयमेर र काँक्रे विहारको समकालीक ठहर्छ। त्यस्तो कसरी हुन आयो भन्ने कुरा ऐतिहासिक विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ।

प्राचीनकालदेखि नेपालको एकीकरणसम्म र पछि पनि धुलकिोटको बाटो तिब्बत छिर्ने ताकलाखारसम्म व्यापारमार्ग सञ्चालित थियो। वर्तमानबालमा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज चीसापानीभित्र गाइने काँडा दक्षिणतर्फ तराई र पहाडी फेदीमा एउटा पोखरी छ जसलाई दानुवाताल भनिन्छ। प्राचीनकालीन सार्थवाहको दानवभूतल पनि त्यही हो। दक्षिणपट्टि चल्ने व्यापारकेन्द्र त्यही दानवभूतलमा थियो। त्यतैबाट कोठियाघाट, गोलामण्डी, कतर्नीया, लखिमपुर, रानीगञ्ज, अमीलिया जस्ता बजारहरुमा अछामी अलैंची, जुम्ली कस्तूरो, हुम्ली बाज र बाजुराको काम्लो पुग्दथ्यो। ती क्षेत्रहरु पहिले दैलेख अन्तर्गत पर्दथे। दानवभूतलबाट - सर्खोल - गोरंगे - धुलीकोट - जोताशूली - चनौट - कुइनेघाटबाट कर्नालीनदी तर्ने - ज्यामूघाटबाट भेरी तर्ने - वावियाचौर - लखर्पाटा - डूँगेश्वर-दूल्लू-दैलेख-महावौकोलेक-जुम्ला। त्यसैगरी गोलाघाटबाट-कटाछे-चीसापानी - कुइनेघाट - गुटू - जंगलघाट - असराघाट - कर्णाली-तुल्ला-तील्तडा-खूलालू-यागिलघाट (कालीकोट) - सान्नीगाड - फूग्गाड - थिर्पुको जाडबोट - कोल्टी। त्यस्तैगरी दानुवा तालबाट - गाइनेकाँडो - राजकाँडो - तुनेपगार - फूर्केसल्लो - मुकुरमाला - नर्सिङकाँडा - लेकगाँउ - हर्रेकाँडा - डोप्का - तेलपानी - मुग्राहा - रानीघाट - फलाँटे - आमडाली - सुरखेत पुग्दथ्यो। यसरी त्यो धुलीकोटको देवल प्राचीन सभ्यता तथा वाणिज्यमार्गमा रहेको कुरा बुझिएको छ। धुलीकोटले प्राचनि व्यापारमार्ग प्रदान गर्दथ्यो।

६. रानीकूवा : पानीपँदेरो

धुलीकोट दरबार क्षेत्रको पूर्वोत्तरकोणमा वा टुँडीखेलदेखि पश्चिमोत्तर कोणमा २०० मिटर उत्तरी भित्तामा हाल पुरिएको अवस्थामा एउटा पुरानो वापि वा कूवा रहेको छ। त्यही कुवाको केही माथिपट्टि एक देवल भग्नावस्थामा रहेको छ। स्मरण रहोस्, टुँडिखेलबाट र दरबारबाट गरी दुईतर्फबाट त्यहाँ पुग्न सकिन्छ। हाल त्यहाँ पुग्ने पुरानो गोरेटो बाटो पनि भेटिएको छ र कूवाको दक्षिण-पश्चिमतर्फ २५ वटा ढुंगाका सिंढीहरु यथावतै छन्। हाल पानी सुकेको ३ 'गहिरो ६×६' लम्बाई चौडाई भएको कूवालाई चप्लेटाढुंगाको ढक्कन राखिएको छ।

धुलीकोट दरबारको पानी पंदेरोको आकृति पहिराले पुरिई चिन्नै नसकिने स्थितिमा रहेको छ। कूवाभन्दा माथिको देवलले स्नानपछिको जलचढाई पूजा गर्ने परम्परालाई संकेत गरेको छ। उत्तरतिर मात्र परखाल शेष रहेको मन्दिर ८×८' चौकुने छ भने पर्खाल २.५' चौडा छ। चप्लेटा ढुंगाले पाट हाली बनाएको सो देवलमा शिवलिङ्ग स्थापित हुन्थ्यो। तापनि हाल त्यहाँ कुनै निशान छैन। स्थानीय निवासी रत्नसिंह के.सी. र राजेन्द्र मुढभरीको अनुसार सो कूवालाई रानीकूवा भनिन्थ्यो र धुलीकोटको राजपरिवारले त्यहाँको पानी पिउने कुरा पनि निजहरुबाट सुन्न पाइन्छ। आजकल धुलीकोट क्षेत्र जंगल क्षेत्रको रुपमा परिणत हुँदै गएको छ। वस्ती पनि त्यहाँ ज्यादै अव्यवस्थित र पातलो छ।

७. ओखलहरू

अन्य वाइसी चौबीसी राज्यका कोटमा झैं धुलीकोटमा पनि वस्ती प्राचिनकालदेखि रहेको कुरालाई दुइवटा ठूला ओखलहरुले पुष्टी गर्दछन्। पहिलो ओखल २' गोलो र

१' गहीरो छ भने अर्को २' गोलो तथा २' नै गहीरो छ । त्यसको प्रयोजन धान कुट्न, पीठो कुट्न र महत्वपूर्ण वस्तुहरु राख्नमा गरिन्थ्यो । ओखल भएका ढुंगाहरु हेवानका छन् । साना-साना ओखल त दरबारको सेरोफेरोमा दर्जनौं छन् ।

८. खजाने ओडार

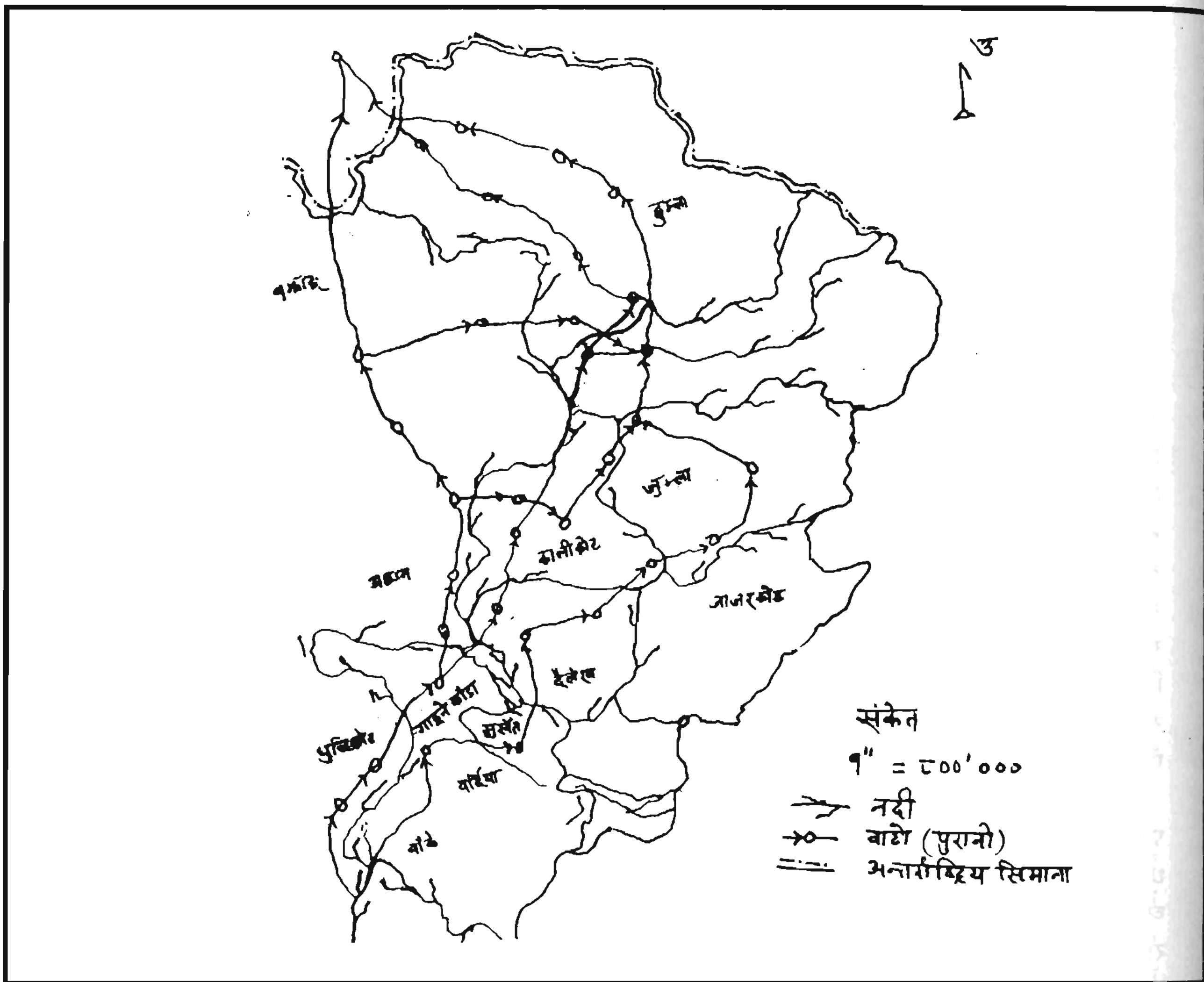

धुलीकोट दरबारबाट पश्चिमतर्फको पहाडी पत्थरे ढिस्को माथि ढुंगाकै चेपबाट एउटा ओडारपरेको ठाउँ छ । हाल त्यो ठाउँ जंगली लहराले जेलेको छ । चूचूरोमा पुगेपछि एक प्राचीन भग्न कोतघरको पर्खाल देखिन्छ । त्यो भग्न कोतघरको नैऋत्यकोणमा १ पुरुप गहिरो खाडल छ । पुरिएको सो खाडल पहिले तल्लो ओडारमा मिसिने सुरुङ थियो ।

धुलीकोट पश्चिमको कोतघरबाट खनिएको त्यस ओडार भित्र धुलीकोटे राजाका हात हतियार खजित थिए । हालैमा त्यस ओडारबाट १ चाँदीको झारी, १ तरवार, १ खूँडा, १ ढाल र एक छाप्री चोरी भएको भएपनि चोरहरु निराश भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाहरु बताउँछ । दूर्भाग्यवशः ती चोरहरुमध्ये एकको कर्णाली तर्दा डूँगाबाट खसेर कर्णालीले बगाएर लाशै गायव भयो ।

खजाने ओडार भन्नाले मामुली ओडार जस्तो मात्र लागने त्यो सुरुङ प्राचीन इतिहासको धरोहरको रुपमा रहेको छ । प्राचीन राज्यका कोटहरुमा त्यस्ता ओडारहरुबाट छापामार युद्ध सञ्चालन हुन्थ्यो त कुनै सुरुङबाट पानी खेप्न र युद्धको शंकटबाट पलायन गर्न प्रयुक्त हुन्थ्यो ।

उदाहरणको लागि उकूकोट, सुडौडकोट, अजयमेरकोट, दीपायल, पांडवगुफा, विलाशपुर दुल्लूहाट, काँक्रेविहार, सुनीकोट र बज्रेश्वरकोटका प्राचीन सुरुङहरुलाई लिन सकिन्छ। मध्यकालीन सभ्यतामा त्यस्ता सुरुङ तथा ओडारको महत्व सामरिक रुपको रहने कुरा प्राय: कोटहरुमा पाइएबाट स्पष्ट बुझिन्छ।

९. **हात्तिसार**

धुलीकोटे राजाले आफ्नो दरबार प्राङ्गणमा तराईबाट हात्तिखेदा गरी हात्ति समाती धुलीकोटसम्म लगेका थिए। धुलीकोटको दक्षिणतर्फ हात्ति बाँध्ने ढुंगो यथावतै छ। सो ठाउँलाई हात्तिसार भनिन्छ। हात्ति जस्तो जनावर उकालो नचढ्ने हुँदा धुलीकोटमाथि हात्ति चढाउनु सहज थिएन। तसर्थ घुमाउरो बाटो (आजकल गाडीको बाटो बनाए झैं) जस्तै: लम्की - वर्गदाहा - थारुजाला - खारेपानी - आमपानी - चेप्टेढुंगो - मेहेलडाँडा - कोल्बोट - धुलीकोट। त्यसैगरी चीसापानीतिरबाट क्रमश: चीसापानी - दानीभीर - थाँक्रेसल्ली - धुलीकोट आदि ठाउँबाट हात्ति हिड्न सक्ने बाटो काटिएको थियो। पछिसम्म पनि धुलीकोटे राजाका दरबारमा पहाडी राजाहरु शीकार तथा हात्तिखेदा गर्न ओइरो लाग्थे। नेपालको एकीकरणपछि २००७ सालसम्म पनि "चीसापानी चौतारिया" कहाँ शीकार गर्न जाने परम्परा यथावतै कायम थियो। हात्तिखेदाको प्रयोजन त्यसै कुरामा थियो।

१०. **निशाने ढुंगा**

धुलीकोट दरबार र खजाने गुफाको बीचमा भञ्ज्याङ परेको छ, जुन ठाउँमा ५ वटा अँगाला भरिका १ पुरुष अग्ला ढुंगाहरु गाडिएका छन्। ती ढुंगालाई निशाने ढुंगा भनिन्छ। धुलीकोटे राजा तथा भारादारहरुले चाँदमारी गर्नको निम्ति निशाने ढुंगा गाडिएका हुन्थे। ती ढुँगा वरिपरि अनावश्यक मानिसहरु जान निषेध गर्नको लागि पनि निशाने ढुंगाको प्रयोजन ठानिन्थ्यो। ती ढुंगाहरु अद्यापि यथावत उभिएकै रुपमा प्राचीन युद्धकालको साक्षि बनेका छन्।

११. **हात्तिढुंगो**

धुलकोट दरबारबाट वायव्यकोणतिर एउटा हात्तिभन्दा ठूलो हात्तिकै जस्तो आकृति परेको ढुंगो छ। पूर्वाभिमुख सो ढुंगो आफै हिड्ने हो कि जस्तो देखिन्छ। राजकाँडा भन्ने ठाउँमा रहेको त्यो ढुंगामाथि बसेर फाकट मैदानमा धुलीकोटे राजाले कवाइत र सरायँ हेर्दथे। सो फाकटचौरलाई हटियाचौर पनि भनिन्छ। त्यसबाट सो ठाउँमा हाटबजार रहेको कुरा पुष्ठी हुन्छ। अन्यत्र भूरे राज्यमा झैं त्यहाँ पनि बजार थियो।

१२. **मेल्डाँडा : जालपादेवी मन्दिर**

धुलीकोटे राजाकी इष्टदेवीको नाम जालपादेवी हो। ती देवीलाई बज्रयोगिनी तथा उग्रतारा पनि भनेको पाइन्छ। धुलीकोट राज्य समृद्ध हुँदा त्यहाँका राजाहरुले आफ्नो दरबार प्राङ्गणभन्दा पश्चिमतर्फ भञ्ज्याङमा एउटा मन्दिरको निर्माण गराएका थिए। पुरानो मन्दिर कुन आकृतिको थियो। त्यो कुरा पत्तो नलागे पनि मौजुद भग्न रुपको नाप १०×१०' र भित्रपट्टि देवीदेवताहरु र विष्णुको पनि मूर्ति स्थापित छन्। सो मूर्ति २.५' अग्लो कालो शीलामा कुँदिएको छ। विष्णुदेखि बाहेक अन्य मूर्तिहरु टूटेफूटेका छन्। त्यसको रहस्य बुझ्न सकिएको छैन र स्थानीय वासिन्दालाई पनि त्यसबारे जानकारी छैन। हालमा मन्दिरको छानो नभएको चौतर्फी ३' पर्खालमात्र उभिएको छ। सो ठाउँमा हिमाली शीतल र तराईको न्यानो दुवै अनुभूति हुन्छ।

१३. **खेत पोखरी : रानीपोखरी**

धुलीकोटे राजदरबार र देवीथानका साथमा निर्माण गरिएका प्राय: भवनहरु ईटाका हुनाले त्यहाँ तराईको पूर्णत: प्रभाव रहेको देखिन्छ। त्यो ईटाको माटो झिकेपछि त्यहाँ पोखरी आकारको खाडल बनेकोले त्यही आधारमा खेतपोखरी भनिनुका साथै रानीपोखरी पनि भनियो। आजकल वरिपरिबाट भल र पांगो माटोले पोखरी पुरिन गएको हुँदा स्थानीय मानिसले धैया छर्ने पनि गरेका छन्।

१४. **देवीथान**

धुलीकोट दरबार प्राङ्गणभित्रै भग्न देवीको मन्दिर छ। सो मन्दिर पनि ईटाको परखाल छ र छाना झिंगटीको थियो तर हाल भत्केको छ। आजकल पनि गाई बाखाको ग्वालो लागी जानेले मन्दिरको वरिपरि र भित्रपट्टि खोश्रेर पैसा जम्मा गर्ने गर्दछन्। मूर्ति र कलाकृति विहीन सो मन्दिर ज्यादै कलात्मक भएको कुरा स्थानीय वासिन्दाबाट थाहा हुन्छ। मन्दिर २५×४२' घेराभित्र फैलिएको प्राङ्गण पेटीभित्र १०×१०' मा मन्दिर निर्मित छ। मन्दिरको परखाल ३' मोटो हुनाले भूईतलासहित ३ तले भएको हुनुपर्छ। त्यहाँ नित्य घोडासैनी ब्राम्हणहरुले पूजा आरती गर्थे। शक्ति र महाकालीको पूजा हुने सो मन्दिरमा विन्द्रासैनी र भैरव स्थापित थिए।

१५. धुलीकोटको किल्ला वस्तुकला

धुलीकोट राज्यको दरबारदेखि पूर्वपट्टि एउटा पहाडको धुरीमा मैदानी भाग छ जसलाई टुँडीखेल भनिन्छ । त्यस मैदानलाई दोहोरो परखालले घेरिएको छ। पूर्वदेखि पश्चिमतिर चौडा हुँदै गएको ६०'×४०', उत्तर दक्षिण ४०×२८' फैलिएको छ । त्यस ठाउँलाई किल्ला पनि भनिन्छ जसको आकृति आँपका कोया जस्तो छ। किल्लाको बनावट भित्री र बाहिरी गरी दुईवटा भन्न मिल्ने प्रकारको छ। बाहिरी किल्लालाई पर्खालभन्दा बाहिरबाट घेराउ जस्तो गरी खाडल खनिएको छ । भित्री किल्लाबाट बाहिरी किल्लाको परखाल ६०' फराकमा छ । त्यसरी विचार गरी हेर्दा टुँडिखेलको लम्बाई १२०' देखि ८०' सम्म छ । मैदानी भागबीचमा समथर भएपनि वरिपरि केही पाल्टे (भीरालै) छ ।

धुलीकोट किल्लामा ईशान्य र आग्नय कोणबाट भूमिगत (सूरुङ) मार्गबाट मात्र जाने बाटो छ। ५९×८' लम्बाई चौडाई नापका सुरुङहरु हाल उदाङ्गै परेका छन्। खाडलभित्रबाट पनि सुरुङ हुनु यो किल्लाको महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ ।

धुलीकोट किल्लाका २ सुरुङमध्ये उत्तरी सुरुङबाट पानी र दक्षिणी सुरुङबाट खाद्यान्न र हातहतियार भित्र्याइन्थे । उत्तरी सुरुङदेखि २०० मिटर उत्तरमा रानीकूवा पर्दछ। धुलीकोट किल्ला पर्खाल कति अग्लो थियो भन्न सकिएको नभएपनि हाल ३×३' अग्लो र चौडाई रहेकोमा उचाई बढ्तै हुँदो हो भन्न सकिने ठाउँ छ । किल्ला निर्माणमा शीप लगाइएकोसुरुङ निर्माणमा रणकुशलता र सामरिक दूरदर्शीतालाई ध्यान दिइएको देखिन्छ । किल्ला वरिपरिको खाडल कति गहिरो थियो भन्न नसकिए पनि १२' लामो र ८' गहिरो भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। किल्लाको चौदिशामा चियो गर्ने ठाउँहरु थिए ।

१६ कुहिनेघाट (सुनधुने ठाउँ)

धुलीकोटको कुहिनेघाटदेखि चीसापानीसम्म कर्णालीनदीको वेग धीमा भएकोले पुगनपुग ९ किलोमीटरसम्म दुवै तटमा बालुवा चालेर सुन निकाल्ने काम प्राचीनकालदेखि अद्यापि गरिँदै छ । त्यस क्षेत्रमा वैतखेल्न (RAFT) गर्न ज्यादै आनन्ददायक हुन्छ र पौडनु गोहीबाट खतरा। कर्णाली नदी त्यहाँ पश्चिमबाट पूर्वोत्तरतिर बग्छ । त्यही बीचमा कही सुनखानी हुनाले दुवै तटमा कण बग्दा बालुवामा मिली किनारा लाग्दछ। स्थानीय माझी र बोटेले सुन जम्मा पार्दछन् ।

१७. गाइनेकाँडा :[२]

धुलीकोटे राजा बस्ने ठाउँलाई धुलीकोट राजकाँडा भन्ने चलन थियो भने राजाका भाइ र भतिजाहरु बस्ने ठाउँलाई गाइनेकाँडा भनिन्थ्यो । ती दुवै ठाउँको बीचबाट कर्णाली नदी बग्दछ। धुलीकोट भन्दा गाइनेकाँडा उचाईमा छ तापनि धरातल धुलीकोटपट्टि खतराजनक छ। औलोउन्मूलनपछि चीसापानीमा चौतरियाहरुको बस्ती भएको हुनाले त्यही आधारबाट उनीहरुलाई "चीसापानी चौतरिया" भनिन्थ्यो । आजकल पनि ठकुरी र राणाजीका परिवारमा त्यही शब्दावली प्रचलित छ । पछिका पुस्तामा धुलीकोटे राजा निसन्तान भएका हुनाले धुलीकोटको अधिकार गाइनेकाँडा स्थित चीसापानी चौतरियाका हातमा आउथ्यो । तर विविध कारणले चीसापानी चौतरिया सो सहुलियतबाट बञ्चित भएको कुरा पछि चर्चा गरिने छ ।

१८. अपराधी फाल्ने भीर

धुलीकोटे राजाले कस्तो न्याय विरुपण गर्दथे भन्ने प्रमाण पाइएको छैन । जघन्य अपराध गरेको प्रमाणित भएका मानिसलाई कोल्था (भाङग्रो थैलो)मा बाँधेर भीरबाट लडाएर मारिन्थ्यो । एक पटक कुनै निरपराधीलाई सोही ठाउँबाट लडाउँदा धुलीकोटे राजालाई निसन्तान हुने र राज्य उड्ने श्राप गरेथ्यो भन्ने कुरा स्थानीय वासिन्दाबाट सुनिन्छ। सजायँ कठोर हुनाले अपराध कम हुन्थे ।

१९. बाजथला

धुलीकोटे राजाले धुलीकोटमा ५ वटा बाज छोप्ने थला थापेका थिए। बाज पार्नका निम्ति दक्षिणतर्फ जालि थाप्ने बीचको चौतारीमा परेवालाई बाँधेर राख्ने र आकासबाट बाजले परेवा झम्टेर दक्षिणतिर उड्दा जालमा पर्थ्यो र त्यहाँ बाज समात्ने चलन थियो। त्यो बाज शीकार गर्नमा प्रयोग हुन्थ्यो भने भारततीर लगेर बेच्ने र त्यहाँ मोतीचरा छोप्ने तालिम दिइन्थ्यो । मोतीचरा नीलो रंगको हुने र त्यसले समुद्री पींधबाट शीपी ल्याई मोतीयुक्त शीपी तोडी मोतीलाई सलक्क निल्दथ्यो । त्यो चरा छोपेपछि त्यसका पेटबाट मोती झिकेर चराको मासु बाजलाई दिइन्थ्यो ।

२०. गादीचौतारा

धुलीकोट राज्यमा नयाँ राजालाई राज्याभिषेक गराउँदा गादी चौतारामा सजाएर जनताका माझमा समारोह गरिन्थ्यो । राज्यमा पर्न आएका मुद्दा मामिला, झैं झगडा,

न्याय अन्याय जस्ता कुराको विवेचना गर्नुपर्दा राजाले गर्दा चौतारामा बसेर फैसला सुनाउँथे ।

आजकल गादी चौताराका राम्राराम्रा छपनीहरु त्यहाँबाट अन्यत्रै लगेबाट नमिल्दा ढुंगा र माटाको ढिस्को मात्र शेष रहेको छ । त्यत्ति ढिस्कोमात्र धुलीकोटे राजाको गद्दी चौताराको सम्झना भएको गराएको छ । गादी चौताराको परम्परा जुम्ला दुल्लू दैलेख राज्यबाट आएको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ । गादी चौताराले राजा, राजपरम्परा, राजगद्दी, राज्यारोहण, राज्याभिषेक र राजकीय कर्तव्यको संकेत गर्दछ ।

धुलीकोट राज्यक्षेत्र (चौकिल्ला)

धुलीकोट राज्य अन्तर्गत १२ गाउँ डाँडादरा (खण्ड), १२ वण्डाल (कर्णाली नदीका दुवैतटवर्ति क्षेत्र) १२ मल्लवारा तथा ८ तप्पा (बर्दिया) पर्दथे । ती ८ तप्पाहरु निम्नानुसार हुन् ।[३]

१. भौरा तप्पाका ११ गाउँ (राजापुर, नङ्गापुर, खरानीपुर, पातापहाड, भीम्पुर, खैरीचन्दनपुर, मनाउँ, पशुपतिनगर, मानपुर, टप्रा, बाँशगढी) ।

२. पटुवातप्पा (सूर्यपटुवा, ठाकुरद्वार, भूरीगाउँ र मनुवाको केही भाग) ।

३. मडेरा तप्पा (शिवपुर, न्यौलापुर, बग्नाहा र ढोढरी) ।

४. पदनाहातप्पा (पदनाहा, बनियाबाहाड, धँदरवार र मगरागढी) ।

५. रजहटतप्पा (मोतीपुर, वेलवा, मम्मदपुर, मथुराहरद्वार र खैरापुर) ।

६. छितपकरियातप्पा (गुलरिया, मुम्मदपुरको आधा, मटेरिया र कोठिया) ।

७. फेनातप्पा (मगरागढी र धँधवारका आधा आधा खण्ड) ।

८. रजहरतप्पा (मोतीपुर, बलेवा, डेउडाकला, मैनापोखर र जमुनी) ।

धुलीकोट राज्यको विस्तार पूर्वमा सिम्लेपानी, तेलपानी, पाखापानी, बाँसपानी, मुन्नामकाँडा र धनुवाँसे हुँदै डुड्वानदीसम्म थियो । त्यसैगरी दक्षिणतर्फ मथुराहरद्वारदेखि भारतको लखिमपुर जिल्ला, रानीगञ्ज र अमीलिया जस्ता उर्वर क्षेत्रसम्म विस्तारित थियो । यसको उत्तरमा सिम्लेपानी, सुर्खेतखाल्टो, तरङ्ग भेरीनदीको साँध थियो भने पश्चिमपट्टि धुधुरपानी, गुटू, कोटगाउँ, बाँफविसौनी, बेतान, लगाम र बलाँता (अछाम) सम्म पसारिएको थियो ।[४]

स्थापनाकाल

धुलीकोट राज्यको स्थापनाकाल सम्बन्धमा स्पष्टसँग जानकारी पाइएको छैन । माथिकै प्रशंगवश यसको स्थापना बूढीबिस वर्ष पहिले भएको कुरा पुनः सम्झनुपर्ने देखिन्छ । सुदूरपश्चिमाञ्चलीय भाषिका अनुसार बूढीबिस शब्दले २०×२०=४०० जनाउँछ । तसर्थ वि.सं. १९९०-४००=१५९० ताका धुलीकोट राज्यस्थापना भएको मानिएको छ । लगभग गण्डकी र कर्णाली प्रश्रवण क्षेत्रमा यही घडिमा भूरे राज्यहरुको स्थापना क्रमसँग मिल्दो हुनाले पनि बूढाहरुको कुरामा सहमति गर्ने[५] ठाउँ रहेको छ । पछि प्राप्त प्रमाणले पुष्ठी नगर्दासम्म यही मानक राख्नुपर्ने स्थिति परेको छ ।

आदिवासी र राजवंश

धुलीकोट राज्य आवाद गर्नेहरुमा खसमगर र थारुहरुकै बाहूल्य थियो र कालान्तरमा आले, मास्की, सिजा, गुरुङ्ग पनि थपिए । खसहरुमा सावद, वण्डालक्षेत्रमा मलाहा, पहाडमा बूढा, चलाउने, जप्रेल, सामन्तहरु थिए भने रावल, मूढभरी, घोडासैनी, बझगाईं र निरौलाहरु पनि गनिन्छन् । बर्दिया र कैलाली भरमा घना अटक जंगल हुनाले ४ कोशतल्ला खण्डमा थारुको वस्ती थिए ।

धुलीकोट राज्यको राजवंश दुल्लू, दैलेख राजवंशकै शाखा हो । दुल्लू राज्यको स्थापनाकाल वि.सं. १४५३ मा भएको हो ।[६] त्यहाँका पहिला राजा मनैवम्म हुन् । राजा मलैवम्मका जेठा छोरा (रौतेला) सुमेरुवम्मले दुल्लूराज्य अंश (आँसो) पाए । कान्छा संसारवम्मले भने दैलेख । उनै संसारवम्मका छोराहरु श्रीवम्म र जितारीवम्म भए । ती कान्छा जितारीवम्मलाई धुलीकोटमा अंश दिंदा छुट्टै राज्य भयो । तर जितारीवम्म दैलेखमै बसेका हुँदा उनका छोरा प्रभात रायलाई सर्वप्रथम धुलीकोट पठाइयो । त्यसैले उनलाई (राया=राजा) राजा भनियो । त्यसपछि नेपालको एकीकरणसम्मको वंशावली यसप्रकार छ ।[७]

१. प्रभात राय (अनुमानित १५९० वि.सं.) धुलीकोट राज्यस्थापना गर्ने) ।

२.	दामोदरराय	३.	धर्मराय
४.	अजपति राय	५.	गजपति राय
६.	जजुपति राय	७.	भूपति राय
८.	नरपति राय	९.	कर्णपति राय
१०.	शिउमल राय	११.	भीउमल राय
१२.	देवसिंह राय	१३.	दलजीत राय
१४.	सुर्ति राय	१५.	कुशल राय

१६. उजित राय (वि.सं.१८४६) ।

वि.सं. १५९० देखि १८४६ को नेपालको एकीकरण कालसम्म २५६ वर्ष जति धुलीकोट राज्य स्वतन्त्र रहेको र सरदर एक राजाले १६ वर्ष राज्य गरेको बुझ्नुपर्ने भएको छ । जस्तो कि १८४६-१५९० = २५६ / १६÷२५६=१६ वर्ष राज्यकाल प्रति व्यक्ति । कुनै राजाको राज्यकाल अलि बढ्ता र कुनै अलि कम भएर पनि पृथक विवरण प्राप्त नभएसम्म सरदरमा १६ वर्ष राज्यकाल हुन गयो ।

नेपालको एकीकरणपछिको धुलीकोट राज्य

नेपालको एकीकरण पूर्व धुलीकोट राज्यमा १६ वटा राजाहरुले राज्य गरेका थिए । राजा उजित रायका राज्यकालमा नेपाली सेना पश्चिमतर्फ बढीरहेको थियो । त्यसैबेला दैलेख, प्यूठान, दाङ, छिल्ली तथा धुलीकोट राज्यहरुले एकमत गरी नेपाली सेनाको मुकाविला गर्ने निर्णय गऱ्यो । जुम्लामाथि नेपालको अधिकार भएपछि नेपाली सेनाले दुल्लू तथा दैलेख विजय गर्न हिड्यो । दुल्लूका राजा उत्तम शाही थिए भने दैलेखमा कर्णशाही ।[८] दैलेखको विलाशपुरमा ठूलो युद्ध भयो र दैलेखी राजा कर्णशाहीले भागेर ज्यान बचाए । त्यसपछि नेपाली सेना दुल्लूतिर बढ्यो । दुल्लूका राजा उत्तमशाही सहित सारा जनता घर छोडी वनमा लुक्न गए । नेपाली सेनासँग आत्मसमर्पण गरेपनि कुनै हानि नहुने कुरा नेपाली सेनानायकले प्रचार गर्न थाले । त्यसपछि त्यस भेकका मानिस नेपाली सेनासामु आए । त्यहाँका राजा उत्तिम शाहीले नेपाली सेनालाई सहयोग गर्ने वचनबद्धता देखाई आश्रित सन्धि गरे । वि.सं. १८४६ कार्तिक २१ गते दुल्लू नेपालको अधिनमा आयो ।

दुल्लू र दैलेखमा नेपालको अधिकार हुनुपूर्व सुरखेततिर नेपाली सेना बढ्यो । सुरखेतमा दैलेख र धुलीकोटको संयुक्त सेनाले नेपाली सेनाको मुकाविला गऱ्यो । कालु पाण्डेको नेतृत्वमा गएको त्यो सेनाले वाइसीको संयुक्त सेनालाई सुरखेतमा पराजीत गऱ्यो । धुलीकोट राज्य अन्तर्गत सुरखेत परेकोले धुलीकोट नेपालसँग त्यही पराजीत भएका कारणबाट नेपालमा मिल्न गयो । वि.सं. १८४६ असोजमा धुलीकोट राज्य नेपालमा विलय भएको थियो । (९) धुलीकोटमाथि नेपाल सरकारको अधिकार भएपछि त्यहाँका राजा भारतको भजनी भन्ने ठाउँमा गएर बस्न थाले । त्यसपछिको वंशावली यसप्रकार छ ।

१७. जयगृति शाही (राया ?)
१८. बद्री शाही (राया ?)
१९. भूपनारायण शाही (राया ?)
२०. जयबहादुर शाही (राया ?)
२१. नरनारायण शाही (राया ?)
२२. कर्णवीर राया
२३. जयमलविक्रम सिंह राया (१८९४)
२४. कुलराजसिंह राया
२५. जगतमानसिंह राया
२६. राजा नरेन्द्रविक्रम राया (निसंतान)
(उनीपछि केही वर्ष उनकी रानी पध्मकुमारीले राज्य थामिन्) ।

माथि उल्लेख गरिएका क्रम १७ देखि २१ सम्मका ५ वटा धुलीकोटे राजाका सन्ततिका नाम प्रा.डा. रामनिवास पाण्डेले उल्लेख गर्नुभएको हो । (१०) त्यसैगरी क्रम २२ देखि २६ सम्मको नामावली सोही वंशका श्री खड्गविक्रम र कृष्णविक्रम शाहहरुबाट प्राप्त भएको हो । वर्तमानकालमा धुलीकोट राज्यका राजाका सन्ततिहरु बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर र सुर्खेततिर बसोबास गर्दैछन् । त्यस वंशका विभिन्न व्यक्तिहरुलाई बेलाबेलामा नेपाल सरकारले प्रदान गरेका र धुलीकोटे राजाहरुले र रानीहरुले प्रदान गरेका कागजप्रमाणका आधारमा उनीहरुको यथार्थ स्थितिबारेमा प्रकाश पारिने छ ।

धुलीकोटे राजाहरु गर्मी महिनामा धुलीकोट दरबारमा र जाडोमा कैलाली शतिघाट भन्ने ठाउँमा बस्तथे । वर्तमानकालको शतिघाटनेर भएको शतिको मन्दिर र त्यसैसँग जोडिएको पध्मप्रकाशेश्वर महादेवस्थान भन्दा आधा किलोमिटर दक्षिणपट्टि धुलीकोटे राजाको विशाल दरबार थियो । पुरानो दरबारको भग्न ढीस्को अझै बाँकी छ । सो दरबार २००० सालसम्म खडा थियो । रेखदेख नहुँदा २००५ सालमा सो दरबार ढलेको हो । त्यो दरबार कसले बनाए भन्ने कुरा स्पष्टसँग थाहा पाइएको छैन । त्यस्तै धुलीकोट राजकाँडामा पनि दरबारको निर्माण कसका पालामा भयो स्पष्ट भन्न गाह्रो छ ।

धुलीकोट राजदरबारमा बाहिरबाट भेट्न जाने र फर्कने मानिसको धुइरो लाग्दथ्यो । तर ती सबैलाई धुलीकोट दरबारको बनोट कस्तो थियो भन्ने थाहा हुदैनथ्यो । कतिपय समयमा दरबार भित्र पसेका राजपरिवारका सदस्यहरु त्यतैबाट लोप भएका प्रशंग वडा रोचक छन् ।[११] राजा बसुन्ज्यालसम्म धुलीकोट राज्यको बडो चलहपलह हुन्थ्यो । पछि त्यो ठाउँ निर्जन खण्डहर को रुपमा परिणत भएको भयै छ । त्यस्तो ऐतिहासिक स्थानलाई पर्यटकीय क्षेत्रको रुपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

वि.सं. १८१४-१६ को नेपाल-अंग्रेज युद्धमा तराईको मध्ये रापतीदेखि महाकालीबीचको समथर खण्ड नेपालले गुमायो । त्यसरी तराईको भाग नेपालबाट गुमेको हुनाले धुलीकोटे राजाहरु

भागेर गएपछिको बसोबास क्षेत्र लखिमपुर पनि भारतीय भूभाग मानियो । त्यसपछि पुगनपुग एक शताबदी उनीहरु त्यहीं बसे । वि.सं. १९११-१२ मा नेपाल भोट युद्धताका धुलीकोटे राजाले नेपाललाई मरमद्दत पुऱ्याएका थिए । त्यसैबेलादेखि धुलीकोटे राजपरिवार नेपालमा बसोबास गर्न थाले । श्री ३ जङ्गबहादुर राणाले धुलीकोटे राजाको नाजुक स्थितिप्रति विचार गर्न थालेको बुझिन्छ । वि.सं. १९१४ मा लखनउको लूटपछि श्री ३ जङ्गबहादुरको स्थिति सुध्रयो । वि.सं. १९१७ मा अंग्रेजहरुले श्री ३ जङ्गलाई वि.सं १८७३ मा गुमेको रापतीपश्चिम महाकालीपूर्वको समतल भूभाग फिर्ता गरे । त्यस भूभागलाई नयाँ नेपाल भन्न थालियो । बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जस्ता क्षेत्रमा श्री ३ जङ्गले आवाद गराउन विर्ता दिन थाले ।[१२] त्यसपछि श्री ३ जङ्गले नयाँ मुलुकमा वर्षेनीजसो शीकार गर्न जान थाले ।

वि.सं. १९१८ सालमा श्री ३ जङ्गले नयाँ मुलुकको शीकारमा जाँदा सवारी शिवीरमा नित्य हाँजिर हुनेहरुको रोलकक्रममा धुलीकोटे राजाका सन्तानलाई पनि राखे । त्यस मौकामा धुलीकोटे राजा कुसराजसिंह रायालाई जङ्गबहादुरले ज्यादै निगरानी राख्न लगाएका थिए । धुलीकोटे राजाले सो शीकार सवारी शिवीरमा तनमनले श्री ३ जङ्गको सेवा, सत्कार, स्वागत र रखवारी गर्न सके। राजा कुलराजसिंह रायाले नित्य सेवा गरेकोबाट ज्यादै प्रसन्न भएर श्री ३ जङ्गले कञ्चनपुरको मल्लवारातप्पा सुद्दिमले वारामध्ये ११ मौजा तथा कलवारी गौडी सालवसाल भत्ताको खर्च भनी कैलाली जिल्ला भरको अधिकार प्रदान गरेको थिए ।[१३]

वि.सं. १९२० को शीकारमा पनि धुलीकोटे राजाले राम्ररी मरमद्दत पुऱ्याएका हुँदा वि.सं. १९२५ देखि लागू हुनेगरी जिल्लादुल्लूमध्ये डाँडादराको पातालखोला रानीघाटदेखि पश्चिम, कचालीभोरादेखि उत्तर, तालागाउँदेखि पूर्व, कोलीमोरादेखि दक्षिण अन्तरमा पर्ने खेतपाखाको १९२० सालसम्मको उठतीमा ठेक्का गरी ४२८॥३/॥१ राज्य प्रदान गरे । त्यसपछि पनि विर्तावितलप गरी त्यसभित्रको पैदवार, रकमकलम, मारिमेटी अंक, अपुताली, दण्ड, इजारा, हाजिर, चाकचक्कूई समेतको मानाचावलजानी भोगगर्नु भनी रुक्का प्रदान गरेका थिए ।[१४] त्यसरी पुरानो धुलीकोट राज्यफिर्ता पाएपछिका धुलीकोटे राजा र रानीका नाउँबाट प्रशस्त लिखित कागज प्राप्त भएका छन् । यस प्रशंगमा राज्यभरका ठेक इजारा तथा रैतीहरु र चौतरियाहरुको स्थितिबारे पनि विचार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।[१५]

धुलीकोटे राजा कुलराजसिंह रायाका भाई चौतरिया पुरन्धरासिंह राया धुलीकोटदेखि पूर्वकर्णालीनदी पारी गाइनेकाँडा भन्ने ठाउँमा बस्तथे । उनलाई डाँडादरा धनरास गाउँको फलामखानी झिक्ने ठेक्का दिइएको थियो । ती चौतरियाले सोही काम अगाडि बढाउन वालासिंह बोगटीलाई वार्षिक रु. ५/- मा ठेक्का दिएका थिए । त्यो ठेक्काको रकम रु. ५/- बाट धुलीकोटमा खनिज श्रोत अन्य ठाउँमा पनि रहेको झलक मिल्दछ । धुलीकोटे राजाले आफ्ना भाइहरुलाई राज्य प्रशासनका हाल हुकुम र ठेक्का, इजारामा पनि सकृय सहभागी गराएको प्रमाणित हुन्छ । वि.सं. १९२१ मा उनै कुलराजासिंह रायाले वालसिंह वोगटीलाई डाँडादराको धनरास गाउँमा पर्ने १३० मुरी खेत मानाचामल स्वरुप प्राप्त भएकोमा वर्षेनी ९२ मुरीधान भर्ने ठेक्का गरी अह्राए पराएको काममा रुजुरहने रुक्का गरिदिएका थिए ।

वि.सं. १९२६ फागुनसुदि १५ रोज ५ मा श्री ३ जंगबहादुर राणाले धुलीकोटे राजा कुलराजसिंह रायाको नाउँमा श्री बंडाली देवतालाई नित्य नैमित्यिक पूजा र पर्वपर्वका पूजा गर्न दिएको गुठीमा त्रिखण्डीकर लगाई गुठीका ठेकदारले टैटंटा गर्दा सो त्रिखण्डीकर बण्डाली देवताका नाउँमा रहेकोले नलिनु भन्ने आदेश गरेका छन् । त्यस दरबन्दीमा रेचगाउँ, प्रचमा गाउँ, साल्मागाउँ र धनास गाउँमा बण्डाली देवताको जमीनमाथि त्रिखण्डीकर नलगाउने भन्ने र गुठीयारलाई सो कर माफ गरिएको पाइन्छ ।

राजा कुलराजसिंह रायाले आफ्नो शासनकालमा धुलीकोटेमा विन्द्रासैनी (विन्धवासिनी?) तथा भैरवलाई इष्टदेवता मान्दथे । उनका छोरा जगतमानसिंह राया बाबुको शेषपछि धुलीकोटे राजा भए । उनका पनि छोरा जेठा नरेन्द्रविक्रम रायाका पालामा धुलीकोट राज्यमा महत्वपूर्ण कार्यहरु भए । उदाहरणको लागि शतिघाटको शिवालय जीर्णोद्धारलाई लिन सकिन्छ । उनकी जेठी महारानीको नाउँ चन्द्राकुमारी सिंघाईका राजाकी छोरी थिइन् । उनी निसन्तान भएकीले दोश्रो विवाहकी रानी भैरवनरसिंह राणाकी छोरी थिइन् । तर उनीतिरबाट पनि सन्तान हुने लक्षण नदेख्दा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह राया आफ्नो ससुराली काठमाडौंबाट सिंघाई जान भनी तराईको बाटो लागे । उनी सिंधाई जानुको लक्ष्य जेठानकी छोरी विवाहका लागि माग्नु थियो । तर दैवको तारतम्यले वि.सं.१९६५ पछि र १९६९ पहिल्यै हैजा लागेर राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाको निसन्तान अवस्थामा मृत्यु हुन गयो ।

वि.सं. १९६९ मा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाकी कान्छी रानी पद्मम कुमारीले धनसिंह बोगटी र कुलसिंह बोगटीलाई हलबन्दी र सालवसालको मानाचावल माफीको कागज गरेको पाइन्छ ।

सो कागजमा वि.सं. १८९४ मा श्री ५ महाराजाधिराजबाट धुलीकोटे राजालाई धुलीकोट डाँडादरा मध्ये पर्ने धनरास गाउँ र लिम गाउँको १३० मुरीखेत राजा जयमलविक्रमसिंह रायालाई हलवन्दी मानाचावलस्वरुप प्रदान गरिएको व्यहोरा पनि उल्लेख छ। सो कागजका अनुसार राजा नरेन्द्रविक्रमको मृत्यु भइसकेको र रानी पद्मकुमारीले राज्यको कार्य सञ्चालन गरेको बुझिन्छ। रानी पद्मकुमारीदेवीले धुलीकोट राज्य सञ्चालन गर्न थालेपनि पहिलेबाट गठित धुलीकोट राज्यकचहरी सकृय रहेको पाइन्छ। तसर्थ रानीले सो राज्यकचहरीलाई सान्नीका पश्चिम कर्णाली लगायत पूर्वतर्फका जमीन भित्रका सबै भोतापोता, सुन्धुवाई, हलवन्दी, रैरकम, मानाचवाल, ठेक्कापट्टा, इजारा, दण्डकुण्ड र तजविज गर्ने अधिकार प्रदान गरेकी थिइन्। सो तजविज गर्नेहरुमा १८ मौजाका मुखियाहरुको दरबन्दी यसप्रकार थियो।

१.	धनरास	मोजाका	मुखियाहरु	बोगटीबम्म
२.	नेटाकाँडा	"	"	"
३.	पुछ्मा	"	"	बूढाक्षेत्री
४.	रेक्चा	"	"	उपाध्याय घोडासैनी जोशी
५.	खोपाडी	"	"	थापाक्षेत्री
६.	कूवा	"	"	उपाध्याय जोशी
७.	साल्म	"	"	बूढाक्षेत्री
८.	खप्द	"	"	थापाक्षेत्री
९.	चिउरी	"	"	बथक (लूलक्षत्री)
१०.	धनबोट	"	"	काँश्येवथक(लूल क्षत्री)
११.	बूढाबारे	"	"	बूढाक्षेत्री
१२.	सालकोट	"	"	रावलक्षत्री
१३.	हाँसेगाउँ	"	"	शाहीठकुरी
१४.	नयावन	"	"	" "
१५.	पोखरीकाँडा	"	"	
१६.	लखरपाटा	"	"	रानामगर
१७.	लाटोकाँडा	"	"	जैशी ब्राम्हण (पछि क्षत्री)
१८.	जाजुरा	"	"	जैशी ब्राम्हण (पछि क्षत्री)

धुलीकोट राज्य अन्तर्गत वर्तमान अछाम जिल्लाको दक्षिणीखण्ड बलाँता गाउँ पनि पर्दोरहेछ भन्ने कुरा राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह रायाको वि.सं. १९३५ चैत्र बढी १३ रोज ५ मा मुखिया ललित साउदलाई सिमलगैरा गाउँको चारकिल्ला तोकी पाटोविर्ता अघिदेखि भोगीचर्ची आएको पट्टबाँझो आवादगरी थामी खानुभनी गरिदिएको लालमोहर प्राप्त भएको छ।[१६] धुलीकोटे राजाले आफ्ना भाइहरुलाई पनि लखिमपुर, रानीगञ्ज, मोहना, त्रिकूनीया, इमिलियासम्म अंशबण्डा गरिदिएका प्रमाणहरु पाइएका छन्। खासगरी चौतरियाहरुको बस्ती गाइनेकाँडामा थियो र अन्यत्रमा जमीन। उनीहरुपछि चीसापानी कर्णालीको छेउ बस्न थालेको कुरा तत्कालीन उखान र तूक्काले पनि निर्देशन गर्दछ।[१७] श्री ३ जङ्गबहादुसर राणाले धुलीकोट राज्य थामीदिएपछि पनि अर्को उखान बनेको छ।[१८]

धुलीकोट राज्यका चीसापानी चौतरियाहरुलाई डाँडादराको राज्य मल्लवारा भजनीतप्पा भोग गर्ने लालमोहर पनि गरिएको थियो। सो राज्यअर्न्तत बदरिया बगैंचा पनि पर्ने हुँदा त्यही आधारमा जिल्लाकै नाम बर्दिया भएको बुझिन्छ। बदरिया बगैचाभित्र पद्नाहा देवताको अस्थान थियो जहा भव्य मेला लाग्दथ्यो। सुँगरमाला जानेबाटोको पहाडी फेदीमा एउटा प्राचीन कूवा (वापि-नाउलो) छ जहाँबाट जाडो मौसममा धुलीकोटे राजाहरुले पानी पिउँथे। बर्दिया स्थित चीसापानी राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र पर्ने गाइने काँडा भन्दा दक्षिणतिर पनि एउटा प्राचीन कुवा (नाउली) छ जुन बाटैमा पर्दछ। पत्थरले निर्मित सो नाउलीको दक्षिणी समथर घाँचमा एउटा पुरानो पोखरी छ जसलाई दानुवाताल भनिन्छ। सो ताल र नाउलीकाबीचमा प्राचीन खण्डहर छ। पहिले त्यहाँका ढुंगाहरुमा बुद्धका मूर्ति कुँदिएका देखिन्थे। कुनै ठाउँमा शिवलिङ्ग थिए त कुनै भत्केका देवलहरु पनि थिए। कुनै भवनभित्र पुराना खियापरेका हातहतियार पाइएका छन्। बूढापाकाको भनाईमा त्यहाँ पहिले दानुवा (दानव-राक्सस) वस्तथ्यो र त्यो पोखरीको पानीमा आफ्ना लट्टा धुन्थ्यो। त्यसैले सो पोखरीलाई दानुवा ताल भनेको हो।[१९] भनिन्छ दानुवाताल वरपर कतै प्रशस्त सुनगाढेको छ भन्ने कुरा पनि धुलीकोटका बूढापाकाहरु भन्दै छन्।

धुलीकोटे राजा नरेन्द्रविक्रमसिंह राया जीवित हुँदासम्म उनका सबैपरिवार कहिले राति त कहिले धुलीकोटमा मौसम अनुसार बस्तथे। वि.सं. १९६५ पछि उनको निसन्तान अवस्थामा मृत्यु भएपछि धुलीकोट राज्यको अधिकार उनकी कान्छीरानी पद्मकुमारीका नाउँबाट चल्न थाल्यो। जेठी रानी चन्द्रकुमारी देवी राजाका साथ शति हुँदा उनैका संस्मरणमा शत्ति मन्दिर निर्मित भयो भने कर्णालीको सो घाटलाई सत्तिघाट भन्न थालियो। रानी पद्मकुमारीले श्री नरेन्द्र पद्म प्रकाशेश्वर मन्दिरमा ५० धार्नीको घण्ट अर्पण गरिन्।[२०] त्यसै नापको घण्ट धुलीकोटे चौतरियाहरुले गाइने काँडा भैरवथान कुलदेउतालाई चढाए। भनिन्छ, शत्तिघाटको घण्ट र गाइनेकाँडा घण्टको आवाज आपसमा सुनिन्थ्यो। तर गाइने काँडाको घण्टा वेकम्मा भई फूटेकोले बजाउँन नमिल्ने अवस्था छ।

कैलाली जिल्ला सत्ति गा.वि.स. वार्ड नं. ८ स्थित श्री नरेन्द्रपद्य प्रकाशेश्वर शिवमन्दिरमा प्रयोग गरिएका ईंटमा "१७०५ सम्वत्" भन्ने अक्षर पाइएका छन् । त्यसबाट सो मन्दिरको निर्माण त्यसै समयमा भएको प्रमाणित हुन्छ । पछि रानी पद्यकुमारीले सानो मन्दिरलाई पुनर्निमाण गरी ठूलो पारेर नयाँ नामकरण गरेको बुझिन्छ । त्यहाँ प्रयोग भएका ईटाको नाप ९×४×३" छ भने मन्दिरको १५×१५" लम्बाई चौडाई र ३०' उचाई छ । मन्दिर प्राङ्गण ६३×४३' छ भने उचाई ९' छ । मन्दिरमा सुर्कीचूनाको बज्र लगाइएको आकर्षक शैलिमा छ ।[२१]

वि.सं. १९६५ माघ शुल्क द्वादशीका दिन सानो शिवालय भएको ठाउँमा विशाल मन्दिर निर्माण गरिएको थियो । नवनिर्मित मन्दिरको नाम "नरेन्द्रपद्यप्रकाशेश्वर" भएबाट ३जनाको योगदान स्पपष्ट हुन्छ । वि.सं. १९६७ मा मन्दिरमहोत्सवमा आफ्ना पतिका नाममा महारानीले एक अभिलेख सहित घण्ट चढाइन् । सो मन्दिरका पूजा आजाको निम्ति मासिक रु. ६/- र टहलूवाको मासिक रु. २/- ठेकी मन्दिर वरिपरि ७०० विगाहको जंगल गुठी राखीदिइन् । वि.सं. १९९५ मा चैतेदशैं र वडादशैंको पूजाखर्च रु.१५/-, १५/- टहलूवाको, १५/- पुजारीको, २५/पूजाखर्च, ८/- नित्यभेटी महीनावारी रु. २.५०/- मन्दिर स्थापनाका दिनमा ब्राम्हण भोजन २.५० कम्पनी तोकिएको थियो । त्यस मन्दिर वरिपरि धर्मशाला पनि हुनाले सत्ति देवीलाई वलिको पनि व्यवस्था भएको सो मन्दिर सहित पूजाखर्च रु. ३०/- र कूल खर्च ९२१/- नबढाउनु भनिएको पाइन्छ । यसरी सो मन्दिरमा एक पूजारी नित्य रहने गरी कास्की पोखराको पौडेल ब्राम्हणलाई राखियो ।[२२]

वि.सं. १९७५ मा महारानी पद्यकुमारीदेवीले श्री ३ महाराजालाई आफ्ना सन्तान पनि नभएका, राजा पनि परलोक भएका, राजाका चोखा भाइहरु पनि नहुँदा हकदारविहीन धुलीकोट राज्यलाई खारेज गरी आफूलाई जीविकाको रुपमा वार्षिक हकदारविहीन धुलीकोट राज्यलाई खारेज गरी आफूलाई जीविकाको रुपमा वार्षिक रु. ६०००/- खान्गी गाउँ र धुलीकोट राज्य नेपालमा विलयगरी पाउँभनी विन्तिपत्र चढाइन् । उनको विन्तिपत्रमाथि श्री ३ भीमशमशेरका शासन कालमा वल्लतल्ल सुनुवाई भयो । श्री ३ भीमशम्शेरले धुलीकोट राज्यको दक्षिण तलहट्टी जमीनलाई आफ्नी पत्नी र छोरानातिहरुलाई विर्ता लेखाइदिए:-

(१) श्री सीतामहारानी
(२) श्री हीरण्यशमशेर जङ्गबहादुर राणा
(३) श्री शशिशम्शेर जङ्गबहादुर राणा
(४) श्री महावीरशम्शेर " "

उपर्युक्त ४ जनालाई कर्णालीपूर्व, पहाडदेखिदक्षिण, मोहना नदीदेखि उत्तर कैलाली मल्लवारा भन्ने जमीन्दारी तोकिएको थियो ।

धुलीकोट राज्यका चौतरियाहरुलाई त्यतिबेलासम्म सो कुरा थाहा रहेनछ । जब थाहा भयो उनीहरु ज्यादै विस्मित भए । त्यसकारण सो विरुद्ध चौतरिया रणविक्रमसिंह रायाले रैतिहरु राणा शासनको विरुद्ध उचाल्न थाले । उनीहरुलाई त्यो कुरा अझै थाहा हुदैनथ्यो होला तर धुलीकोट क्षेत्रको प्रशासन महारानीको राज्यकचहरीको सट्टा दैलेख तहवीलले गर्न थालेको थियो । महारानीलाई वार्षिक रु. ६०००/- त मिल्यो तर चौतरियालाई केही नमिलेकोले प्रतिक्रिया हुन गएको थियो । चौतरिया रणविक्रमसिंह रायाले केही लडाकू र हतियार लिई दैलेख तहवील लूट्ने योजना बनाए । त्यो कुरा कुनै सूत्रद्वारा दैलेखका बडाहाकिमले थाहा पाएका हुनाले केही शिपाही खटाइ चौतरिया रणविक्रमलाई पक्राउपूर्जीसहित पठाई पक्रेर ल्याउने आदेश दिएका थिए । पक्राउपूर्जी आएको थाहा पाएका चौतरिया लुक्न सफल भए । अर्का थरिको भनाईमा उनलाई पक्री पट्के कागज गराए भन्ने पनि थाहा पाइन्छ ।[२३]

वि.सं. १९९१ सालमा चलेको सो विद्रोहको झलक दैलेख दुल्लू निवासी चक्रबहादुर शाहीका बाबूले चौतरिया रणविक्रम शाहको सहयोगार्थ केहीहतियार जम्मा गरेका थिए । तर शिपाहीहरुले ती हतियारहरु जम्मापारी निजलाई पक्री कायलनामा गराएका थिए ।[२४]

धुलीकोटे चौतरियाहरुले जनता उठाई दैलेख तहवील लूटी राणा शासकको विरोध गर्ने योजना सफल नभएपछि उदयराज शाह, वीरविक्रम शाह र हरेन्द्रविक्रम शाहलाई निरंशी तुल्याएकोमा भौंरा तप्पाका ११ गा.वि.स.जीमिदारी र लखिमपुर, अमीलिया र रानीगञ्जको केही जमीन रानी पद्यकुमारीदेवीले आफ्ना इष्टदेवीका पूजारीलाई मटिदानविर्ता दिएकी हुँदा चौतरियाहरु अवाक परेका थिए । चौतरियका सन्तान रणविक्रम शाहले "नेपालमा न्याय मिल्दैन" भनी इलाहावाद उच्च न्यायालयमा मुद्दा दायरा गरे । सो न्यायालयले हिन्दूविधि अनुसार विधवारानीले आफ्ना खुसीले विर्ताएको जमीन भाइअंशबाट टुटाई अन्यत्र गर्न नपाइने फैसला गरिदियो । तर ई. १९५७-५८ मा सो मुद्दाको फैसला हुँदासम्म अमीलिया, रानीगञ्ज, लखिमपुर र त्रिकोलियाको जमीन भारतीय उत्तरप्रदेशमा जमीन्दारी प्रथा

उन्मूलन गर्ने कानून पारित गरेकोले धुलीकोटे चौतरियाहरु नेपाली भएबाटकुनै हक दावी गर्न नपाउने भए । (२५)

नेपालको सरहद्भित्र धुलीकोट राज्यका चौतरियाहरुको अंशहरण गरेवाट रिसाई त्यो खानदान नै विद्रोहीवनी राणा विरोधी दल नेपाली कांग्रेसमा लागेको हुँदा २००७ सालसम्म उनीहरुप्रति कुनै हेर चाह भएन । २००७ सालको क्रान्तिपछि नेपालमा बल्ल प्रजातन्त्र आएकोले धुलीकोटे चौतरियाहरुले आफ्नो विर्ताजमीनको दावी गरी सर्वोच्च अदालतमा पुराना प्रमाणसहमति मुद्दा हाले । त्यसै शिलशिलामा श्री खड्गविक्रमशाहले २००८ सालमा प्रधानमन्त्री मातृकाप्रसाद कोइरालालाई भेटी आफ्नो दलिल पेश गर्दा "नेपाली कांग्रसले जमीन्दारी प्रथाका साथै विर्तापनि उन्मूलन गर्ने भएकोले त्यो मुद्दाको कुनै औचित्य नरहने" भन्ने सल्लाह दिएकाले मुद्दाको तारिख छोडिदिए । त्यसपछि सो मुद्दा र चौतरियाको सहुलियत सधैंको निम्ति टुङ्गियो । आजकल धुलीकोटे चौतरियाहरु चीसापानी चौतरियाका नामले प्रख्यात भई ठाउँ ठाउँमा बसोबासगरी आएका छन् । उनीहरुको अद्यावधिक वंशावली, तत्कालीन कागजपत्रहरुको संग्रह पुस्तकाकारमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएकोले यस लेखमा यत्ति नै उल्लेख गरिएको छ ।

टिप्पणीखण्ड

१) वि.सं. २०५३ को गर्मि विदामा धुलीकोट राज्यको प्रारम्भिक सर्वेक्षण कार्य भएको थियो । त्यस कार्यका लागि कहिं कतैबाट सहयोग पाइन्छ कि भन्ने आशा त थियो तर निराश हात लाग्यो । यस कार्यमा व्यक्तिगत रुपमा कैलाली टीकापुर स्थित श्री वीरेन्द्र विद्यामन्दिर उच्च मा.वि.का विज्ञान शिक्षक श्री ताराप्रसाद घोडासैनी(जोशी)ज्यूको आवश्यक सहयोग रहेको थियो ।

२) २०५४ सालको गर्मीविदामा लेखकले गाइने काँडाको स्थलगत निरीक्षण गरेको हो । यस भ्रमणमा साथदिने काम शिक्षक श्री ऋषिराम फिर्केज्यूले गरेका हुँदा निजलाई धन्यवाद दिनु वेश ठान्दछु ।

गाइनेकाँडा भैरवस्थानमा वि.सं. १८९३, १९६५, १९७९ का ५० धार्नी (१२५ किलोग्राम) सम्मका घण्टहरु अर्पित छन् । १.५ रोपनी वरिपरिको क्षेत्रलाई पर्खालले घेरिएको छ । कालभैरवलाई पाठा र कुखुरा वलि दिइन्छ भने सुरबगी स्थानमा दशैं पूर्णिमा र जेष्ठ पूर्णिमामा पूजा गरिन्छ । त्यहीं माटे देवताको पनि न्वागीपूजा हुन्छ । न्वागी चढाएपछि मात्र ध्वजा, खूटो, पर्गालो, पाठो लिएर पूर्णिमा, चतुर्दशी र पञ्चमीमा पूजा हुन्छ । त्यस पूजामा पूरी पूजारा र स्थानीय बासिन्दाले पूजा सामान पठाउँछन् ।

३) तप्पा भन्नाले मालपोत जम्मा गर्न सुविधा होस् भनी गाउँभन्दा ठूला जिल्ला भन्दा साना क्षेत्रलाई प्रशासनिक एकाईका रुपमा बुझिन्थ्यो । यो कुरा र ८ तप्पाको विवरणको जानकारी दिनेमा श्री कृष्णविक्रम शाह चीसापानी चौतरिया र श्री खड्गविक्रम शाह भू.पू. सांसद, बग्नाहा, बर्दिया ।

४) श्री गोविन्दराज जोशी, कैलाली जिल्ला साँढेपानी गा.वि.स. वार्ड नं. ७, लठवा गाउँ निवासीबाट प्राप्त विवरणका आधारमा ।

५) कैलाली जिल्ला सुँगुरखाल गा.वि.स. जूतेशूली निवासी ७५ वर्षिय श्री रतिराम मुढभरीको परम्परा र अनुभव अनुसार प्राप्त जानकारीका आधारमा ।

६) राजाराम सुवेदी, "बाइसी राज्यको सारतत्व" <u>गरिमा</u>, १२६, पृष्ठ २३ ।

७) योगी नरहरिनाथ, <u>इतिहास प्रकाश</u>, १ (काठमाडौं, इ.प्र.संघ, २०१०) पृ. ६९ ।

८) योगी नरहरिनाथ, <u>इतिहास प्रकाश</u>, १ (काठमाडौं, इ.प्र.संघ २०१०) पृ. ६८ ।

९) धुलीकोटे राजगुरु सन्तति सांसद श्री शिवराज जोशीगुटुबाट प्राप्त जानकारी ।

१०) Ram Niwas Pande, <u>Making of Modern Nepal</u> (Jaipur, Nirala Publications, 1997) P. 261.

राजाराम सुवेदी, <u>कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास</u> (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५४) पृष्ठ ४४९ । राजाराम सुवेदी, <u>वाइसी राज्यको ऐतिहासिक रुपरेखा</u> (काठमाडौं : ने.ए.अनुसन्धान केन्दै, २०५५) पृष्ठ, ७७ ।

११) एकपटकको कुरा हो केही मानिसहरु राजालाई भेट गर्न धुलीकोट गएका थिए । दरबारमा उनीहरु पुगेर बोलाउँदा एकजना ६०-७० वर्षको सर्लक्कै सेतो कपडा र सेतै फुलेकी दरबारिया महिला देखा परिन् । तर ती विधवा दरबारभित्र पसेकी बाहिर निस्किनन् । पछि खोजी गर्दा उनी पुन: देखा परिनन् । यसबाट दरबारभित्रको बनोट जटील रहेको संकेत मिल्छ ।

१२) राजाराम सुवेदी, "कैलाली र कञ्चनपुरको एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण" <u>सि.एन.ए.एस्.जर्नल</u>, भोलुम २२, नं. १ (जनवरी १९९५) पृष्ठ ८९-९८।

१३)	कैलाली जिल्ला, दोदोधारा गा.वि.स. वार्ड नं. २ कुम्भियानिवासी श्री सुवेदार गगनसिंह वम्मसँग रहेका कागजहरुका सक्कलबमोजिम ।

१४)	ऐजनकै संग्रहबाट ।

१५)	कैलाली जिल्ला कुम्भिया २ निवासी कन्यादेवताका (गुराउ) पूजारी श्री राम लालदास थारुबाट र ऐ. निवासी श्री भीमबहादुर बम्बबाट प्राप्त वंशावली राजा कर्णवीर सिंह राया (कन्या राजा), राजा जयमलविक्रमसिंह राया (वि.सं. १८९४, मानाचावल), राजा कुलराजसिंह राया (श्री ३ जङ्गबाट पुन: राज्य प्राप्ति) भाई पुरन्धरासिंह राया (वि.सं. १९२३) ।

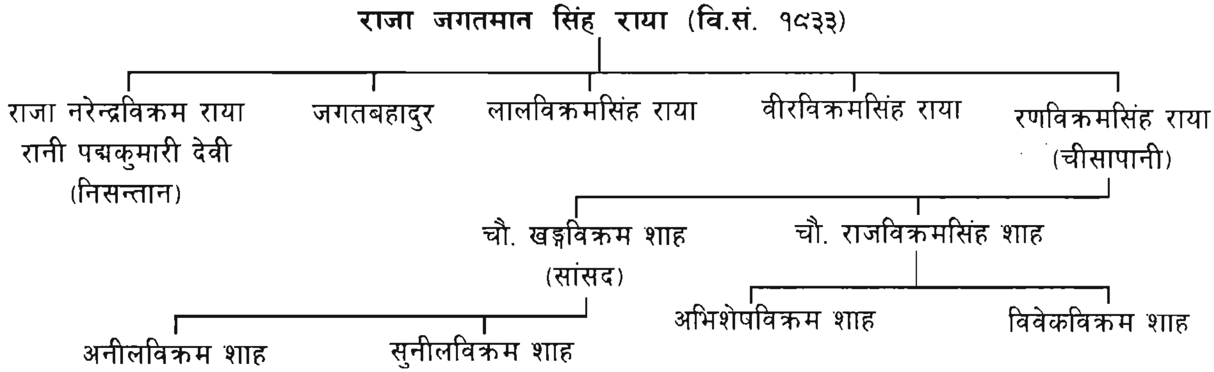

१६)	अछाम जिल्ला बलाँता गा.वि.स.वार्ड नं. ३ का मुखिया श्री जगराम साउदको संग्रहमा रहेको सक्कल लालमोहरका आधारमा ।

१७)	"चिल्खायाकी आइमाइका खुट्टा वाङगा
रोलका कुखुराका खुट्टाबाङ्गा, पुच्छरबाङ्गा
चीसापानीका रुखवाङ्गा, चौतरिया बाङ्गा ।"

१८)	"चिउरी खायो देउचनले धन्बोट काँइयाले
हात्तिचेवा बालासिंले खेद्दो भवानसिंहले ।"

१९)	बर्दिया बग्नाहा निवासी सांसद श्री खड्गविक्रम शाहबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा ।

२०)	सो घण्टा २०२७ सालमा राति चारी भएको कुरा त्यहींका पूजारीले बताउँछन् ।

२१)	मन्दिर भित्र ठूलो शिवलिङ्ग छ र त्यसको छेउ भित्तामा यस्तो श्रलोक छ ।
"शिवाकान्त शम्भो ससाकार्द्ध मौले
महेशान्सूलि जटाजूटधारिम् ॥
त्वेमेको जगद व्यापको विश्वरुपा
प्रशिद्ध प्रशिद्ध प्रभो पूर्षारुपा ॥"

२२)	हाल श्री नरेन्द्रपद्यप्रकाशेश्वर महादेव मन्दिरमा डोटी वोगटानका जोशीले २००६ सालदेखि पूजागरी आएका छन् । निजको भनाई अनुसार पूर्ववर्ति पौडेल ब्राम्हण निसन्तान भएकाले उनैले पूजा चलाएको बताए । उनले सो पूजा चलाएको वृत्ति विषयमा मालपोत कार्यालयमा कचिङ्ग परेको छ ।

२३)	श्री गोविन्दप्रसाद जोशीज्यूको भनाइका आधारमा ।

२४)	त्यो विद्रोहबाट के स्पष्ट हुन्छ भने धुलीकोटे राजा निसन्तान भएर मरेपनि उनका भाइलाई त्यो रजौटा पद दिन सकिन्थ्यो तर महारानी पद्मकुमारी राणाकी छोरीभनी चौतरियाहरुले निन्दा गर्दा त्यस्तो भएको कुरा पनि स्थलगत सर्वेक्षणबाट ज्ञात भएको छ ।

२५)	श्री कृष्णविक्रम शाहसितको साक्षात्कारबाट प्राप्त जानकारी ।

पचलीस्थित बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिर जीर्णोद्धार

- प्रकाश दर्नाल

स्थान :-

काठमाडौं जिल्लाको काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १२ मा बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिर पर्दछ। यो मन्दिरमा तिनवटा शिखर भएकोले यसलाई तिनदेवल पनि भन्छन्। पचली भैरबको दक्षिणतर्फ रहेको बागमतीघाट जाँदा बाँयातर्फ चुना सुर्खीको ठूलो प्रवेशद्वार देखिन्छ। यसै प्रवेशद्वारबाट ढुङ्गा छापेको बाटो सिधा गएमा बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिरको पश्चिम सत्तलको ढोका आउँछ। यहाँबाट भित्र गएपछि महादेव मन्दिरको प्राङ्गणमा पुगिन्छ। दक्षिणतर्फको सत्तलको ढोकाबाट पनि बागमतीस्थित पचलीघाट जाने ढुङ्गा छापेको सिधा बाटो छ।

मन्दिरको परिचय :-

चारैतर्फ दुई नाले तथा दुई पाखा झिंगटी छाना भएको चौघेरा सत्तलको बीचमा तीनवटा (तलबाट माथि सानो हुँदै गएको) पेटीमाथि अवस्थित चौबिसवटा थामहरूले बनेको एउटै लाम्चो गर्भगृहमा तिनवटा शिवलिङ्ग भएको र हरेक शिवलिङ्गको माथि टेराकोटाको शिखर छ। थामहरू र गर्भगृहको बाहिरी गारोको बीचको भाग खुला प्रदक्षिणा पथको रूपमा छ। गर्भगृह जाने आठवटा ढोका मध्ये पूर्व पश्चिममा एक-एकवटा र उत्तर दक्षिणमा तिन-तिनवटा छ। ढोकाको बनोट मल्लकालीन कलाबाट प्रभावित भएको स्पष्ट देखिन्छ। शिखर उठाइएको स्थानमा झिंगटीको छाना भएकोमा जस्ताको छाना राखी मर्मत गरेको पाइयो। माझको शिखर दुई छेउको शिखरभन्दा अग्लो छ। यसको चारैतर्फ स-साना देवलहरू भएकोले अन्य दुई भन्दा बढी कलात्मक देखिन्छ। तिनैवटा शिखरको वरिपरि अष्ट दिकपालका मूर्तिहरू पाइन्छन्। शिखरको तलतिर फुकेको र माथि साँधुरिँदै गई सवैभन्दा माथि घण्टाकारमा सुन मोरेको कलश गजूर भएकोले मन्दिरको सुन्दरता र भव्यता झन् बढेको छ। थाममाथिको कार्नेशको चारैतिर स-साना झ्याल, कुँशल र टुँडालहरू राखी छाना राखिएको छ।

नेपालमा विविध शैली र बास्तुकलाले युक्त धेरै मन्दिरहरू पाइन्छन्। ती मध्ये बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिरको आफ्नै मौलिक बास्तुकला र शैलीले गर्दा अद्वितीय स्थान ओगटेको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि :-

यस्तो बेजोड बास्तुकलाको निर्माणकर्ता बमबहादुर कुँवर राणाको विषयमा केही चर्चा गर्नु उपयुक्त नै हुने ठान्दछु। यिनी काजी बालनरसिं कुँवर र कान्छी कजिनी गणेशकुमारीका माहिला छोरा थिए। यिनको जन्म वि.सं. १८७५ मा भएको थियो। यिनले तीन विवाह गरेका थिए। जेठी पाल्याकी मुख्यानीबाट ले.क.टेग बहादुर कुँवर राणा, माहिली मुख्यानीबाट जर्नेल बम्बीर बिक्रम कुँवर राणा र कान्छी इन्द्रवदनबाट कर्णेल यक्ष विक्रम कुँवर राणा छोराहरू थिए। यिनको निवास गणवहाल (लगनटोल) मा थियो। यिनले सेनाको सुवेदार पदबाट जागिर शुरू गरेका थिए। उनी १९०२ सालमा कलकत्ताको लागि नेपाली वकिलमा नियुक्त भएर गएका थिए (कार्की, २, २०३६)। वि.सं. १९०३, असोजको कोतपर्वको समयमा यिनी काजी पदमा थिए। त्यसको लगत्तै १९०४ सालमा यिनी कम्याण्डर इन चिफ जनरल हुन पुगे। यसै

समयदेखि नेपालमा प्रथम पटक सैनिकहरूको तथ्याङ्क राख्न सैनिक कमाण्डरी किताव खानाको स्थापना भएको मानिन्छ । वि.सं. १९०६ देखि १९०७ सात सालसम्म जङ्गबहादुर कुँवरराणा बेलायतको भ्रमणमा जाँदा बमबहादुर कुँवरराणा नेपालका प्रधानमन्त्री भएका थिए । वि.सं. १९०७ मा बमवहादुर कुँवर राणाले बागमतीको दाहिने किनारामा बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिर (चौघेरा सत्तल सहित), कृष्ण सुभद्रा बलरामको जगन्नाथ मन्दिर र हनुमान मन्दिर बनाए । यिनले गुहयेश्वरी मन्दिर अगाडि प्रस्तरको स्तम्भमाथि सुनको जोर सिंहले तरवार बोकेको मूर्ति तथा भद्रकाली (लुमडी) मा सुनको जलप लगाएको झल्लर र तोरण चढाएका थिए । लुमडीमा वर्षको एक पटक घोडे जात्राको दिन बोकाको बली दिने गुठी राखे । गुह्येश्वरी माईमा हरेक महिनाको शुक्ल अष्टमीमा बोका बली पुजा गर्ने गुठीको व्यवस्था गरे । यिनले पशुपति मृगस्थलीमा बमरामेश्वर मन्दिर र सत्तल स्थापना गरी दिएका थिए । त्यस्तै पशुपतिनाथ मन्दिरमा ११० तोला सुनको नागको मुकुट चढाउनुको साथै ७००० तोला चाँदीको गरगहना प्रीति गरी चढाएको र उनको कजिनी गृवाननन्दकुमारीले १० तोला सुनको नाग मुकुट चढाएको सो सामानहरू यथास्थितिमा छ छैन रेखदेख गर्न अक्षय तृतियाका दिन उक्त गुठीको अधिकार प्राप्त व्यक्तिले गुठीकै तर्फवाट कालीगढ लगी ज्याला दिइ सरसफाई तथा मर्मत गर्न गराउन व्यवस्था पनि गरिएको जानकारी व्यवस्थापन समितिबाट प्राप्त भएको छ । बम्बीर विकटेश्वर महादेवको दैनिक नित्य र आरती पूजा गर्न, बर्षबन्धन पूजा गर्न, सदावर्त वितरण गर्न, मन्दिर, सत्तल र बगैचाको मर्मत स्याहार गर्न, कृष्णाष्टमी र शिवरात्री पर्व मनाउन यिनले उपत्यकामा जम्मा ६९५ रोपनी जग्गा गुठी राखी दिएका थिए । बम्बीर विकटेश्वर महादेव मन्दिर भित्रको यिनको १९१३ (१९६×६५ से.मी.) सालको ताम्रपत्र र उनको छोरा यक्ष विक्रमको १९३४ (१२०×३६ से.मि.) सालको ताम्रपत्र परिशिष्टाङ्कमा दिइएको छ ।

वि.सं. १९०७ मा जंग वहादुर कुँवर राणा बेलायतबाट फर्केको केही महिनामै बद्रीनरसिं, जयवहादुर, करबीर खत्री तथा उपेन्द्र विक्रम शाहबाट रचिएको षड्यन्त्र बमबहादुर कुँवर राणाबाट खोलिएकोले जंगवहादुर राणाले विफल तुल्याएका थिए । (कार्की, १५.२०३६)

वि.सं. १९११ मा बमवहादुर राणाको नेतृत्वमा गएको नेपाली सेनाले केरूङ कब्जा गर्न सफल भयो । यसै युद्धमा जंगवहादुर राणा तिव्वत जाँदा बमबहादुर राणा का.मु. प्रधानमन्त्री बने । १९१३ सालमा जंगवहादुर राणाले अकस्मात प्रधानमन्त्रीबाट राजीनामा दिई राजा सुरेन्द्र विक्रम शाहबाट लालमोहर गराई बमबहादुर राणालाई प्रधानमन्त्री बनाए । त्यही वर्ष जंङ्गबहादुर राणालाई कास्की र लम्जुङको श्री ३ महाराजको पद दिइएको थियो । बमबहादुर कुँवर राणाको मृत्यु वि.सं. १९१४ जेठ महिनामा भएको थियो ।

मन्दिरको संरचना :-

यो मन्दिर तिनवटा पेटीमाथि अवस्थित तथा १३.६५ मि. लम्वाई, ५.६० मि. चौडाई र १६.५० मि. अग्लो छ । दक्षिणाभिमुख यो मन्दिरको मुख्य ढुङ्गाको सिंढी दक्षिणतिर नै रहेको छ । तिनवटै पेटीमा कँशिमो, दचिअप्पा तथा विभिन्न बुट्टे इँटा तथा ढुङ्गा राखिएको हुँदा निकै आकर्षक देखिन्छ । दक्षिणतिर सिढीको दायाँ बायाँ दुइवटा घण्टा छ । ....

पूर्वतर्फको घण्टामा "स्वस्ति श्री सम्वत १९०७ साल मिति आषाढ सुदि १५ रोज ४ मा श्री श्री श्री बम्बीर बिकटेश्वर प्रीति गरि श्री मद्राजकुमारकुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चिफ जनरल बमवहादुर कुँवर राणाजीबाट चढाएको घंटः ॥ यस घंटमा जसले लोभानि पापानी गर्ला तसलाई पंचमहापातक शिवको कुदृष्टि लाग्ला शुभम ॥" (रेग्मी, २१४, २०३३) लेखिएको अभिलेख भएकोमा अहिले तेल र धुलोले गर्दा अक्षरहरू स्पष्ट देख्न गाह्रो पर्दछ ।

मन्दिरको गर्भगृह तेश्रो पेटीमाथि रहेको छ । पूर्व पश्चिम लामो एउटै गर्भगृहमा तिनवटा लहरै शिवलिङ्गहरू छन् । प्रत्येक शिवलिङ्गको माथि शिखर रहेको छ । एउटै गर्भगृहमा लहरै बनाइएका तिनवटा टेराकोटाको शिखरले गर्दा नै बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिर नेपाली वास्तुकलाको इतिहासमा छुट्टै मौलिकस्थान राख्न सफल भएको छ । मन्दिरको गर्भगृहभित्र जान उत्तर र दक्षिणतर्फ तिन तिनवटा र पूर्व र पश्चिमतर्फ एक एकवटा गरेर जम्मा आठवटा काठका कलात्मक ढोकाहरू छन् । हरेक ढोकाको दायाँ बायाँ टेराकोटाको नागनागिनी र नागवेली बुट्टा छ । मन्दिरको दक्षिणतर्फ गारोमा दुईवटा प्रस्तरका कीर्तिमुख भैरबहरू (२८×२० से.मि.) छन् । मन्दिरको वाहिरी गारो, भित्री गारो र शिखरको गारोहरूमा वाहिरपट्टि दचिअप्पा देखिए पनि भित्रपट्टि इँटा, माटो र काठ प्रयोग गरिएको छ । गर्भगृहको वाहिरी गारो र तेश्रो पेटीको वरिपरि चौबिसवटा काठको थाम माथि जस्ता छाना राखिएको थियो । थाम र गारो बीचको ठाँउ चाँही मन्दिरलाई प्रदक्षिणा गर्ने पथ भएको छ । हरेक काठको थाम मुनि प्रस्तर सिंह र माथि काठको कलात्मक मेथ छ । चार कुनाको मेथ र निदाल तथा उत्तर दक्षिणतर्फको बाहिर देखिएको दुई निदालमा कुँसँरू (सिंख्वा) कुँदिएको छ । निदाल माथि कार्नेश छ । यसमाथि काठका साना साना झ्याल, कुँशल र टुँडालहरू राखी जस्ता छाना राखिएको छ । यसै छाना माथि गर्भगृहको तिनवटा शिवलिङ्गको तिनवटा अलग अलग शिखर छ । माझको शिखर वरिपरि चार सानो देवल भएकोले र यो दुई छेउको शिखर

भन्दा अलि अग्लो र ठूलो भएकोले पनि ज्यादा आकर्षक देखिन्छ । लामो एउटै गर्भगृहमाथि निर्माण गरिएका तिनवटा टेराकोटाका शिखरहरू ज्यादै भव्य र बेजोड छन् । पूर्वतर्फको शिखरको पूर्वमा इन्द्र, उत्तरमा इशान (शिव) र दक्षिणमा अग्नी मूर्तिहरू छन् । माझको दक्षिणपट्टि देवलमा यमराज र उत्तरपट्टि देवलमा कुवेर मूर्तिहरू पाइन्छन् । त्यस्तै पश्चिमतर्फको शिखरको पश्चिममा बरूण, उत्तरमा वायु र दक्षिणमा नैऋति मूर्तिहरू रहेका छन् । यसरी अष्ट दिक्पालका मूर्तिहरू क्रमश पूर्व, आग्नेयकोण, दक्षिण, नैऋत्यकोण, पश्चिम, बायव्यकोण, उत्तर र इशानकोण दिशामा गरेर क्रमश इन्द्र, अग्नी, यमराज, नैऋति, बरूण, बायु, कुवेर र इशान मूर्तिहरू तिनबटै शिखरहरूमा रहेका देखिन्छन् ।

पूर्व र पश्चिमतर्फको शिखरको मूर्तिमाथि टेराकोटाकै कार्नेश बुट्टा छ । त्यसमाथि शिखर केही फुकेको भए पनि गजूरपट्टि साधुँरिदै गई घण्टाकार बुट्टामा सुनको कलश र त्रिशुल गजूर राखिएको छ । तर माझको शिखर अलि बेग्लै र ठूलो भए पनि माथिको बुट्टा र गजूर अन्य दुईको जस्तै छ ।

मन्दिरभित्र उत्तरतर्फको गारोमा पश्चिमवाट पूर्व क्रमशः नारायण, गणेश, नारायण र सूर्य मूर्ति छ । त्यस्तै दक्षिणतर्फको गारोमा पूर्वदेखि पश्चिम क्रमशः गणेश, नारायण शक्ति सहितको बिष्णु र सूर्य मूर्ति छ । उत्तरतर्फको गारोमा चाँही वि.सं. १९१३ को ताम्रपत्र राखिएको छ ।

प्राङ्गणमा भएका देवल तथा मन्दिरहरु :-

बम्वीर विकटेश्वर मन्दिरको प्राङ्गणमा तेलिया इँटा छापिएको छ । मन्दिरको दक्षिणतर्फ प्राङ्गणमा तिनवटा ठूलठूला चौडा प्रस्तर विच्छाइएको छ । यहाँ बर्षबन्धन पूजा भोग तथा होम यज्ञादि गरिन्छ । मन्दिरको पूर्व दक्षिण प्राङ्गणस्थित टेराकोटाको सानो देवलभित्र पश्चिमाभिमुख प्रस्तरको सूर्य (६०×३३ से.मि.) मूर्ति छ । यस्तै देवल पश्चिम दक्षिण, पश्चिम उत्तर र पूर्व उत्तरतर्फ रहेको छ । त्यहाँ क्रमश प्रस्तरका गणेश (५३×३६ से.मि.), महिषमर्दिनी (५१×३२ से.मि.) र विष्णुको (६०×३३ से.मि.) मूर्तिहरू पाइन्छन् । गणेश मूर्ति पूर्वतर्फ, महिषमर्दिनी भगवती दक्षिणतर्फ र विष्णु मूर्ति पश्चिमतर्फ फर्काएर राखिएका छन् । यस दृष्टिले यो मन्दिरलाइ शिव पान्चायन पनि भन्न सकिन्छ । मन्दिरको पश्चिममा अग्लो ढुङ्गाको पिठिकामाथि प्रस्तरकै सुन्दर वसाहा (११७×९० से.मि.) छ ।

मन्दिरको उत्तरतिर पश्चिम भगवती देवलदेखि पूर्व विष्णु देवलसम्म क्रमश यी स्मारकहरू पाइन्छन् :-

(क) यक्षनन्देश्वर, तार्क्षभक्तिश्वर शिव मन्दिर ।
यँहा वि.सं. १९७९ को शिलालेखन (४९x७० से.मि.) भेटिन्छ । बसाहा (५७×४२ से.मि.) को अगाडी ढुङ्गाबाट निर्मित दक्षिणाभिमुख एक तले शिव मन्दिर रहेको छ ।

(ख) त्रिशुल ।
ढुङ्गाको अग्लो पिठिकामा धातुवाट निर्मित त्रिशुल राखिएको छ ।

(ग) तुलाभक्तेश्वर डम्वर भक्तेश्वर मन्दिर ।
त्रिशुलसँगै ढुङ्गाको अग्लो पिठिकामा पूर्व फर्काएर प्रस्तरको वसाहा (७७×४३ से.मि.) राखिएको छ । यसको पश्चिमतर्फ २००७ सालको शिलालेख (७९×४१ से.मि.) छ । बसाहाको सामुन्ने चाँही लहरै स-साना तिनवटा ढुङ्गाको दक्षिण फर्कायर राखिएका शिव मन्दिर (२०१×८८ से.मि.) हरू छन् ।

(घ) दुई ढुङ्गामा शिव मन्दिर ।
तिनवटा ढुङ्गाको मन्दिरको पूर्वतर्फ त्यस्तै अग्लो ढुङ्गाको पिठिका माथि निर्मित दुई साना ढुङ्गाका शिव मन्दिर (८५×८६ से.मि.) छ । यसको पश्चिममा पनि सानो प्रस्तरको वसाहा (२५×२२ से.मि.) पाइन्छ । मन्दिर दक्षिणतर्फ फर्केको छ ।

(ङ) भुवन भक्तेश्वर ।
दुई शिव मन्दिरको पूर्वतिर अर्को दक्षिणभिमुख भुवनभक्तेश्वर शिव मन्दिर पर्दछ । यो मन्दिरको पश्चिममा वि.सं. १९९९ को शिलालेख (७१×४३ से.मि.) छ ।

(च) छत्रचण्डेश्वर मूर्ति ।
भुवनभक्तेश्वर मन्दिरको छेउमा विष्णु मूर्ति भएको देवल छ । देवलको दक्षिणतिर इँटाको पिठिकामा पश्चिमाभिमुख छत्रचण्डेश्वरका तिनवटा मूर्तिहरू (४० × २३ से.मि., ९३ × ३७ से.मि., ४२ × २२ से.मि.) छन् ।

जीर्णोद्धार गर्नुभन्दा अगाडि मन्दिरको अवस्था :-

- तेश्रो पेटीको बुट्टे इँटाहरू प्रायजसो सवै टुटे फुटेका थिए ।
- दक्षिणतर्फको चारवटा थामहरू काठको हुनु पर्नेमा इँटा सिमेन्टबाट बनेको थियो ।
- प्रदक्षिणा पथको दलिनहरू धेरै जसो किराले खाएको, मक्किएको र नराम्रो अवस्थाका थिए ।
- १९९० सालको भुकम्पछि मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्दा झिंगटीको छानाको ठाउँमा जस्ता छाना राखेको पाइयो ।
- उत्तरतर्फ नागवेली बुट्टाको ठाउँमा सादा इँटा राखिएको र केही नागनागिनी मूर्ति टुटे फुटेको तथा हराएको पाइयो ।
- मन्दिरको लामो गर्भगृहको सतह उबडखाबड परेको थियो । संभवत ढोकाको डिला काठ बीचको शिखरको बोझले धसिएको थियो । यसले गर्दा दायाँको शिखर (पश्चिम पट्टिको) पनि माझतिर केही ढल्कन गएको देखिन्छ ।

- पेटीमाथिका चौबिसवटा थामहरूमध्ये उत्तर तथा दक्षिण तर्फका थामहरू आफ्नो ठाउँबाट सरेको स्पष्ट देखिन्थ्यो ।
- दक्षिणतर्फको माझको ढोकाको दुवैतिरको गारो शिखरको बोझले गर्दा फुटी सकेका थिए ।
- गर्भगृहको चारैतर्फको गारो कँही भुक्क उठेको, कँही ढोकाको डिला काठ धसिएको, कँही काठको चौकोसहरू आफ्नो स्थानमा नभएका देखिन्थ्यो । यसले गर्दा मन्दिरको पूर्वतर्फको ढोका बाहेक अन्य ढोकाहरू खोल्न र बन्द गर्न नसकिने अवस्थामा थिए ।
- गर्भगृहमा भएका काठका थामहरू पनि केही फेर्नु पर्ने अवस्थामा थिए ।
- छाना वरिपरिका केही टुँडालहरू र कुँशल हराएका थिए ।
- शिखरहरूमा पनि कतै कतै चर्किएको र झारपात बिरूवा उम्रिएका थिए ।

जीर्णोद्धारको समयमा गरिएका मुख्य कार्यहरु :-

- तेश्रो पेटीमा लगाइएका बुट्टे इँटाहरू पुरानो सबै झिकेर नयाँ लगाइएको ।
- पेटीमाथिको चौबिसवटा थाम रहेको लाकासिं काठ खोलेर हेर्दा कामै नलाग्ने गरी कुहिएको फेला परेको हुँदा सबै नयाँ फेरेको ।
- थामहरू फाँटिएको ठाउँमा मिलाएको, दक्षिणतर्फ नयाँ काठका चारवटा थामहरू फेरेको तथा थाम र गारो बीच (प्रदक्षिणा पथ) का सबै दलिनहरू नयाँ राखेको ।
- गर्भगृहको बाहिरी र भित्री दुबै गारो स्क्रीनिङ्ग (Screening) गरी पुन दचिअप्पा लगाएको ।
- उत्तरतर्फ नागवेली बुट्टा र हराइरहेको ३ वटा नागनागिनी मूर्ति राखेको ।
- आठवटै ढोकाहरू बिग्रेको ठाउँमा मर्मत गरी ढोकाको लाकासिं फेरेको, ढोकाको दायाँ बायाँ रहेका ट्वाकल सिंहहरू मध्य आठवटा नयाँ राखेको ।
- गर्भगृहको भूँइ र प्रदक्षिणा पथ दुबैमा सतह मिलाई तेलिया इँटा छापेको ।
- गर्भगृहभित्रको गारोमा पनि बीसवटा काठको थाम देखिएको थियो । तर गारो भत्काउने क्रममा उत्तर र दक्षिण ढोकाको दुई दुई कुनामा गरेर अरू चारवटा थाम भेटियो । यी थामहरू पहिले नदेखिने गरी गारोले छोपिएका थिए । अहिले भने केहि भाग देख्न सकिन्छ । गर्भगृहको गारो र थाममा माथिका तिन शिखरको भार समानरूपमा पर्नु पर्नेमा थामले चाँही कुनै भार नलिएको तथ्य थाममुनि कतै ढुङ्गा वा इँटा नभेटिई, माटो मात्र फेला पऱ्यो । यसले गर्दा शिखरहरूको बोझ गारोमा मात्र अत्यधिक पर्न गई गारोहरू भुक्क भएको, चर्किएको र फुटेको हुन सक्छ । यसै कारणले गर्दा पश्चिमपट्टिको शिखर माझ तिर केही ढल्केको जस्तो देखिन्छ । बाहिर पेटीमाथि चौबिस वटा थामहरू भए जस्तै भित्र गर्भगृहमा पनि चौबिसवटा थामहरु भेटियो । गर्भगृहमा देखिने बीसवटा थामहरूमध्ये सोह्रवटा नयाँ फेरिएको छ । चारवटा चाँही पुरानो जोडेर राखिएको छ । अहिले बिसवटै थामहरू मुनि ढुङ्गाहरू राखिएका छन् ।

  करीब ७५० टन बोझ भएको शिखरहरूलाई नभत्काई गर्भगृहको गारो, दलिन तथा थामहरू फेर्ने कार्य ज्यादै जटिल र सम्वेदनशील थियो । तसर्थ त्यस्तो जीर्णोद्धार कार्यलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने जे.वि. निर्माण सेवाका श्री काजीराम अधिकारीलाई साधुवाद दिन चाहन्छु ।
- तिनवटै शिवलिङ्गको जलहरि उत्तरतर्फ फर्केको छ । जलहरिबाट पानी जाने निकाश (प्वाल) पनि तिनवटैमा पत्ता लागेको हुँदा पानी जम्ने समस्या छैन् ।
- कृष्ण देवतासँग सम्बन्धित टुँडाल पाँचवटा र कुँशल दुईवटा हराएको हुँदा नयाँ बनाई राखिएको छ । त्यस्तै जस्ताको छाना हटाई पुरानै स्वरूपको झिंगटी छाना छाइएको छ । छानाको भिरालो कम हुने हुँदा छाना माथिको भूइँलाई दुई सल माथि उठाइएको छ ।
- सम्पूर्ण काठका ढोका, थाम, कुँशल, टुँडाल तथा सुन मोलम्वाको गजूर र त्रिशुल आदिको रसायन उपचार गरिएको छ । त्यस्तै शिखरहरूको चर्किएको भाग मर्मत गर्ने, झारपात विरूवा मार्न रसायन राख्ने तथा शिखरको माथिल्लो भाग र देवलमा चुना पोत्ने कार्य पनि गरिएको थियो ।
- राणाकालीन मन्दिरहरूमा आफ्नै मौलिक शैलीको बास्तुकलाले युक्त बम्बीर विकटेश्वर महादेव मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य आ.व. २०५८/५९ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य लिई श्री संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, नीति, योजना तथा पूर्वाधार विकास महाशाखाले पुरातत्व विभागलाई प्राविधिक रेखदेखको लागि जिम्मा दिएको थियो । उक्त कार्यको परियोजना प्रमुख भई जिम्मेवारी वहन गर्ने मौका यस पङ्तिका लेखकलाई प्राप्त भएको थियो । यस्तै इन्जिनियरिङ्ग कार्यको लागि रमेश थपलिया र फोटोग्राफीको लागि ओम श्रेष्ठ खटिएका थिए । मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य रू.२०,१७,५६१।९८ को लागतमा सम्पन्न गरिएको थियो ।

बम्बीर विकटेश्वर महादेव मन्दिर क्षेत्रमा थुप्रै महत्वपूर्ण स्मारकहरू छन् । तिनीहरूको संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ ।

चौघेरा सत्तल - मन्दिरको चौघेरा सत्तल हाल ज्यादै जिर्ण अवस्थामा छ । दक्षिणपट्टिको सत्तलको प्रवेश गर्ने स्थानको दायाँ बायाँ दुइवटा घण्टा छ । यहाँ १९०९ सालका अभिलेख पाइन्छ । यो सत्तलको छाना तथा भित्रपट्टिको थामहरू कुनै पनि बेला खस्ने अवस्थामा छ । उत्तरतर्फको सत्तलको अवस्था पनि त्यति राम्रो छैन । पूर्वतर्फको सत्तलको झ्यालहरू छैन् । त्यस्तै पश्चिमतर्फको सत्तलको छाना जस्ता राखी जोगाइएको छ भने झ्यालहरू पनि नयाँ राखिएको छ । तर, १९९४ मा प्रकाशित टेकु थापाथली रिसर्च ग्रुपको रिपोर्टमा यी सत्तलहरूको विस्तृत नक्साहरू भएकोले पुरानै रूपमा संरक्षण गर्न सकिन्छ । वि.सं. १९१० देखि प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्रामा ठडाइने लिङ्गो बंबीरविकटेश्वर मन्दिरलाई दिने चलन चलेको पाइन्छ ।

इन्द्रभक्तेश्वर महादेव मन्दिर र सत्तल :-

यो मन्दिर बम्बीर विकटेश्वर मन्दिरको पश्चिममा पर्दछ । पूर्वाभिमुख यो मन्दिरको चारैतर्फ प्रस्तरको छेपु भएको कलात्मक ढोका छ । यो मन्दिरको पेटी तिनवटा रहेको छ । इँटा, ढुङ्गाले बनेको तथा घण्टाकार छाना भएको यो मन्दिर एक तले छ । मन्दिरको पश्चिममा प्रस्तरको बसाहा र उत्तर पूर्वमा छत्रचण्डेश्वरको मूर्ति छ भने उत्तरतर्फ झिंगटीको छाना भएको सत्तल छ । सत्तलको पश्चिमपट्टिको छाना भत्की सकेको हुँदा संरक्षण गर्नु पर्ने देखिन्छ । तर २०६० सालको वर्षातले सत्तलको अवस्था झन नराम्रो पारेको छ । यो मन्दिर वम्वहादुरको कान्छा छोरा इन्द्र भक्तेश्वरले १९२१ सालमा बनाएको विवरण हाल सँगैको नारायण मन्दिरमा रहेको घण्टाको अभिलेखवाट थाहा हुन्छ ।

लक्ष्मीनारायण मन्दिर र सत्तल :-

यो मन्दिर इन्द्र भक्तेश्वर महादेवको दक्षिणतर्फ पर्दछ । पूर्वाभिमुख यो मन्दिरको प्रवेशद्वार प्रस्तरको छेपु भएको कलात्मक छ । घण्टाकार छाना भएको तथा इँटा, चुना र सुर्खीले निर्माण गरिएको यो मन्दिरको पनि तिनवटा पेटी छ । यसको पश्चिमतर्फ झिंगटी छाना भएको, कलात्मक काठका थाम तथा झ्यालहरू भएको सत्तल छ । मन्दिर र सत्तल जीर्ण अवस्थामा पुगेको पाइन्छ ।

पञ्चलिङ्ग महादेव मन्दिर :-

यो मन्दिर लक्ष्मीनारायण मन्दिरको पूर्वतर्फ र बम्बीर बिकटेश्वर मन्दिरको दक्षिण पश्चिममा पर्दछ । गोलाकार बाँस शैलीको यो मन्दिरको बास्तुकला अनौठो र कुनैसँग मिल्दैन । यसको चारैतर्फ छेपु भएको कलात्मक ढोका छ । प्रत्येक ढोकामाथि गुम्वज आकारको बुट्टा पाइन्छ । पूर्वाभिमुख यो मन्दिरमा पनि तिनवटा पेटी छ । इँटा, चुना र सुर्खीले बनेको यो मन्दिरको पश्चिमपट्टि प्रस्तरको बसाहा छ । यो मन्दिर गुमान सिं कार्कीले बनाएको भन्ने छ ।

जगन्नाथ मन्दिर :-

जगन्नाथ मन्दिर बम्बीर बिकटेश्वर मन्दिरको दक्षिणतर्फ पर्दछ । पश्चिम फर्केको यो मन्दिरको प्रवेशद्वार प्रस्तरको छेपु भएको कलात्मक छ । प्रवेशद्वारको दायाँ बायाँ प्रस्तरका सिंहहरू छन् । मन्दिरमा दुईवटा पेटी छ । यसको गर्भगृहमा कृष्ण, सुभद्रा र बलरामका प्रस्तर मूर्तिहरू छन् । यो मन्दिरको गर्भगृह चौकोर आकारको रहेको छ । यसै माथि शिखर बनाइएको छ ।

शिव मन्दिर :-

यो मन्दिर जगन्नाथ मन्दिरको पूर्वतर्फ रहेको छ । मन्दिरको चारैतर्फ प्रस्तरको कलात्मक छेपु भएको ढोका छ । तर यसको मुख्य प्रवेशद्वार भने दक्षिणतर्फ रहेको छ । मन्दिरमा तिनवटा पेटी छ । इँटा, ढुङ्गा र सुर्खीले बनेको यो शिव मन्दिर एक तले छ ।

भुवनेश्वरी महादेव मन्दिर र सत्तल :-

यो महादेव मन्दिर शिव मन्दिरको पूर्वतर्फ पर्दछ । दक्षिणाभिमुख यो मन्दिरमा पनि चारवटा ढोका पाइन्छ । हरेक ढोकामा प्रस्तरको कलात्मक छेपु भेटिन्छ । यो मन्दिरमा पनि तिनवटा पेटी छ । यसको घण्टामा १९२५ साल कुँदिएको छ । मन्दिरको पश्चिममा प्रस्तरको बसाहा, उत्तरमा धातुको त्रिशुल र पूर्वमा छत्रचण्डेश्वरको मूर्ति छ । इँटा, ढुङ्गाले बनेको तथा घण्टाकार छाना भएको यो मन्दिर एक तले छ । यसको उत्तरतर्फ कलात्मक झ्याल तथा थामहरू भएको झिंगटी छानाको सत्तल छ । सत्तलमा १९२४ सालको शिलापत्र (११९x५७ से.मि.) पनि छ । सत्तलको छाना खसेर तथा घामपानीले गर्दा कलात्मक झ्याल, थाम तथा दलिनहरू नष्ट हुन थालेकोले यथाशीघ्र संरक्षण गर्नु पर्ने देखिन्छ । तर २०६० सालको वर्षातले सत्तलको झ्यालहरु कामै नलाग्ने गरी भत्किसकेको छ ।

राम-सीता, नरसिंह मन्दिर र सत्तलहरु :-

यो मन्दिर बम्बीर विकटेश्वर मन्दिरको पूर्वपट्टि रहेको बाह्र रोपनी बगैंचाको दक्षिणतर्फ पर्दछ । बागमती धाटमा रहेको दुईवटा सत्तलको बीचमा गुम्वज आकारको मन्दिर छ । घाटमा पश्चिम फर्काएर प्रस्तरका ठूलो हनुमानको मूर्ति राखेको हुनाले यसलाई हनुमानघाट भन्छन् । मन्दिरको उत्तरतर्फ रहेको

बाह्र रोपनी भन्दा बढीको बगैंचा घरेलु शिल्पकला बिक्री भण्डारलाई 'प्रोसेशिङ्ग प्लान्ट' को लागि भनेर गुठी संस्थानले विक्री गरेको, तर घरेलुले राष्ट्रिय वाणिज्य वैंकलाई बेची दिएको हुँदा मुद्दा परेको थाहा भयो । कीर्ति राख्ने उद्देश्यले राखिएको गुठीको जग्गा मन्दिरकै नाममा फिर्ता हुनु पर्ने देखिन्छ ।

राधाकृष्ण सत्तल :-

हनुमानघाटदेखि यसको पूर्वतर्फको जग्गाको अन्तिम कुनामा राधाकृष्ण सत्तल भएकोमा अहिले भग्नावशेष मात्र वाँकी रहेको देखिन्छ । हाल यसै सत्तलवाट बाटो खोली उत्तरतर्फको *FNICC* भवनको सडकमा जोडिएको छ । राधाकृष्णको मूर्ति हनुमानघाट स्थित सानो देवलमा राखिएको छ । यो सत्तलदेखि पचलीघाटसम्म ५२ वटा गुम्वज भएको लामो पर्खाल छ । यहाँ कपडा फेर्ने आदि काम गरिने हुँदा यसको धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्व रहेको छ । यसलाई कयताघाट पनि भन्छन् ।

अन्तमा जीर्णोद्धार कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग तथा बम्बीर विकटेश्वर गुठी व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष श्री राजविक्रम राणालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरु :-

डा. कार्ल पुशा -१९७५ - काठमाडौं भ्याली, द प्रिजर्भेशन अफ फिजिकल इन्भाएरोमेन्ट एण्ड कल्चरल हेरिटेज प्रोटेक्टिभ इन्भेन्टोरी- श्री ५ को सरकार, आवास, विल्डिङ्ग तथा भौतिक योजना विभाग, भियना ।

डा. जगदीश चन्द्र रेग्मी -२०३३ - शाहकालीन कला र वास्तुकला - साझा प्रकाशन, पुल्चोक ।

जया कार्की - २०३६ - राणाकालीन नेपालको ऐतिहासिक घटनावली - मानव स्रोत विकास अनुसन्धान केन्द्र ।

मधुपर्क - २०५०, वर्ष २६ अङ्क ३, पूर्णाङ्क २८९ साउन, गोरखापत्र संस्थान काठमाडौं ।

द टेकु थापाथली रिसर्च ग्रुप रिपोर्ट १९९४ (जोन स्याण्डेय कन्सल्टयाण्टवाट तयार गरिएको)

१. बम्बीर विकटेश्वर मन्दिरभित्र भएको ताम्रपत्र

श्री वागमति	श्री वंवीरविकटेश्वर महादेव	श्री कृष्ण वलभद्र सुभद्रा	श्री पशुपति	श्री गुह्येश्वरी	लुमडी	श्री हनुमान	श्री महिला साहेवज्यू
१	२	३	४	५	६	७	८
श्री ५ सर्कार							

स्वस्ति श्री गणेशायनमः ॥ ॥ आसिन्नेपाल देशेत्धुदयगिरि गतः सूर्य वभ्द्राजमानो धीरीवीरोहयुधरोर राजित कुंवर रधातिमा श्चातिश्रुरः ॥ पुत्रस्तस्यातिश्रुरोर्जुन दूवसमरे शत्रु हत्ता महात्मा श्री

दुर्गा भक्ति युक्तो नृपति हितकरो वालनर्सिहवीर : १ तदात्मजोमत्रिवरो हयुदारो वंवाहदुर : प्रथित पृथिथाम ॥ स्व वाहु वीर्यणावि संडितारिः स्व धर्म सपाल नकर्मवारी २ श्री वाग्मत्युत्तरे कलेशिव

सायुज्यकाम्य या ॥ स्थापितो विधिवत्तेन वंवीर विकटेश्वर : ३ नदीश्वर स्यार्चन यक्षेत्रारापुत्सर्जितानिवै ॥ तस्याधि कारिण संम्वक संदृष्द्वा ताम्र पत्रके. ४ नित्य नैमित्यका दीनिवक्ष्यमाणा । निया निव ॥ ता

निकर्माणी कुवीततत्तत्कालेय थाविधि ५ रामेन्दु नन्द धरणीमित विक्रमेद्वे १९१३ वस्वदि पर्वतमही प्रमितराकाव्दे १७७८ ॥ संकल्पि तानि लिखिता नितुक्षेत्रकाणि आय व्ययादिसहिता निहि ता

म्र पत्रे : ६ ॥ ॥ अथ देश भाषा ॥ ॥ श्री शाके १७७२ विक्रमादित्ये सम्वत १९०७ नेपाली सम्वत ९७१ साल मिति माघ श्रुदि ७ रोज ६ का दिन श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री रणजीत कुवर राणाजीका नाति

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री वालनरसिंह कुवर राणाजीका छोरा श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइम मिनिष्टर याण्ड कम्याण्डर इन चिफ जनरल वंवहादुर कुँवर राणाजीवाट १ का ती

र मा स्थापना भयाका २ र ३ का नित्यनैमित्तक पुजा र वर्षवंधन पर्व पर्वका पूजा औ रोजिन्दा सदवर्त र देवालय चौघरा धर्मशाला घाट वघैचा विग्रा भत्क्यामा मर्मत गर्ना निमित्त र

४ प्रिति गरी हामिले चढायाको मुकुट धुनाके औ ५ ६ ७ का पुजा समेत र गुठियार कामदार पूजाहारि टहलुवा बाजा बजाउन्या घाट चोक बढान्र्या गैह्र तपसिल बमोजिमका षर्च गर्ना

निमित्त सम्वत १९१३ सालका वाली देषी हाम्रा किनुवा विर्ता : तपसिल वमोजिमका षेत १९/१६/४ गुठि राषि दिन्यु: येसै षेतका पैदावार वालि गैह्र तपसिल वमोजिम दरले विक्री गरि

साल वसालका गुठियारले वमोजिम तपसिल षर्च चलाई वाँकी रह्याको जगेरा राषनु गुठिमा दरियाका षेतको आम्दनी षसोषास जस्ताको तस्तो

असुल तहसिल गरि सालवसाल हामि र हाम्रो

- संतानसँग वही वुझाइ फारषती लिनु तपसिल वमोजिमको षर्च कत्ति नघटाइ गुठिको काम चलाउनु येस गुठिमा जसले आम्दानी दवाइ तपसिल वमोजिमको षर्च नचलाइ लोभानी पा
- पानि गर्ला तसलाई पंचमहापातक लागला

(बायाँ)

तपसिल

आम्दानि ज्मा १६ गडि पैसा रुपैया ३७८५ ॥२

असामि .. पेत रो. धान चावल गहु टिका भेट चार्दाम ठेकि परालक ध्यूषनि ... असामि षेत रो. धान चावल गहु टिका चार्दा परा ध्यषनि भेट ठे. लक मो. रू. २० गं १६ गं.

भादगाउ मोरू २० गं. १६ गं. भादगाउँ

८ को लुकुंडोल ६०/- – x – ६४।४।३ ॥ . १६। . । ६ – x – ॥ ’ ॥ – ३६०ऽऽ २४ ॥ x x x

मिलाछे भाजुविर झागलसी

त किन्याको वलाको – २।। – x – २ ।१०। – ।१२।४ x – ’ – x – १। – x – x

साहेव सिं प्रधांनांगसित किन्या

को विडोलस्मेत – १०।। – x – १०।१०। – २।९।४ – ’ – x – ५। – x – x

महंत देवनारानगिरि सितकि

न्याको लुकुंडोल गाषु – ७।। – x – ७।१०। – १।१३।४ – x – ” – x – x – x –॥’’’

तमाधि टोलको चुकुढि वाडासि

त किन्याको – ६ – x – ६। त्र्य।१२। – x – ” – x – x – x – ॥

तेषा पुषु टोलको लक्ष्मिनारान दै

वज्ञ सित किन्याको षुपांमिलि – २ – x – २।१०। – ।१०। – x – ”– x – १ – x – x

पौमाटोलको धिथकुँसित किन्या

को गूङ – ५ – x – ५। . – १। . – x – ’– x – २॥ – x – x

भल्लाछें टोलको भाजुविर देव ना

धुसित किन्याको – ८। – ९। . – ४।५। . – १।६। . – x – ’ – x – ३ – x – x

वलाटोल चुकुधन भजगोवि

दसित किन्याको सिलष – २।३॥. x – २।८।७ – ।१२। . – x – ’ – x – १ = । – x – x

सिवलक्ष्मि र जपुतनी सित कि

न्याको वाकोजो र वसिवु – १ – x – १। . – ।२। . – x – ’ – x – x – x – ॥

हरिष्याकासित किन्याको गुं

डु दोका थौ – १॥ – x – १।१०। . – ।३। . – x – ’ – x – x – x – =

धजुं रायसित किन्याको कुडो

ल स्मेत – ६।।। – १।१०। . – ६।५। . – १।५। . – x – ’ – x – x – x – ॥’’॥

कासि थर्कुसित किन्याको

धातु गाषु – ४ – x – ४।१०। . – १।०। . – x – ’ – x – x – x – ॥

भाजुवीर डोये सित किन्याको

जिस्वा वोगाल – १।। . – २।१०। . – x – ।६। . – x – x – x – x – =

जहरसिं दैवज्ञसित किन्याको

ताकिला – २ – x – २। . – ।१०। . – x – ’ – x – x – x – ।

चन्दुविर मलेका सित किन्याको

कुंसुलि – २॥ . – x – २।१५। . ।६। . – x – ’ – x – x – x – । =

धलाछें विश्नारान जुवालसित

किन्याको विडोल स्मेत – १० – २।१५। . – ८।१०। . – १।१८। . – x – । – x – x – x – १’’’

तिंडोल नराधोज थापासित कि

न्याको द्वागाचा तनावु – २। – x – २।५। . – ।९। – x – ” – x – x – x – । . ॥ .

चोछे तेज लक्ष्मीसित किन्याको

हाकुभुटि मुगधौं – ४॥ . – x – ४।१५। . – ।१८। . – x – ” – x – x – x – ॥’’॥

तलाछे जवर साषकर्मि सित
किन्याको तवधे – १ – x – १ । . – । ५ । – x – ′ – x – x – x – ॥ .
तेषा डोल लक्ष्मी सुंदर माकलसिं
त किन्याको भुंडोल – ६ – x – ७ । . १ । ८ । . – x – ′ – x – x – x – ॥।′′
कटौज्या वहम्यभिधौलान नरसिं
सिन किन्याको गुंदु – ४ – ८ । – x – । १२ । – x – ′ – x – x – x – ॥
व्रहमपुरि राम लक्षेमन पन्ट
सित किन्याको तया स्मेत – ६ । . – x – ६ । १० । . – १ । १२ । ४ – x – ′′ – x – २ – x – x
चासुषेल टोलको विंनारानकासु
ला सित किन्याको लुकुंडोल – १ ॥ – x – १ । १० । . – । ७ । ४ – x – ′ – x – ।′′ . – x – x
न्हाकंडोल ऽऽ वीर थापा इन्द्र वि
र थापा सित किन्याको गोरे – २ – x – २ । . । – । १० । – x – ′ – x – ॥ . – x – x
लास्को ढोका इपाछे टोल वष्न्या चक्र
राज उपाध्या भाजु स्मेत जना ४
सित किन्याको तप्पा ६ ॥ मध्ये – २ – x – २ । . – । १० । . – x – ′ – x – ॥ – x – x
काठमाडौं दुगंवहिलका तेजानन्द
अचारसित किन्याको नाराहिटी
साकोना – २ – x – २ । . । – । ५ । – x – ′ – x – x – x – ॥
ढोषा काठमाडौं वस्न्या महाविर चौ
धरिसित किन्याको – ऽ – x – ५ । १५ । . – x – x – ′′ । । – x – x – x – ॥ ′′′
थानकोट सुवासभुलाल पाध्या
सित किन्याको नागिनडोल स्मेत – २७ – २०।१०। – x – ४ । ८ । – x – ′′′ – x – १ ॥ . – x – x

(दायाँ)
भादगाँउ
शिवराम छिपिसित किन्याको
वडोल नैषेल – ५ – x – ५ । – १ । . x – ॥ – x – x – x – ॥′′
मल्लाछे जितनसिं सित किन्या
को सिन्हाडोल ठाठु – ८ – १४ । . – x – १ । ५ – x – ॥ – x – x – x – २
घटषा टोलको तेजवीर हे
ल सित किन्याको यावु – ३ ॥ – x – ३ । १० । – । १७ । ४ – x – ′ – x – x – x – ।′′′
चोछेटोलको रामदाससित
किन्याको वलाको – ५ – x – ५ । ५ । . – १ । ५ – x – ′ – x – x – x – ॥′′′
टुषालाछे टोल विश्वनाथ भ
ट्टसित किन्याको चषु स्मेत – ७ – x – ७ । . – १ । १० । ४ – x – । – x – x – x – ॥।′′
षरिदार पृथिधर पाध्यासित कि
न्याको लुकुंडोल स्मेत – २९ – x – २९ । . – ७ । . । ७ – x – ॥।′ – x – ९ ॥ . ३ – x – x
षरिफा रघुनदसित किन्या
को षापि स्मेत – १० – १८ । १४ । – x – १ । ६ । . – x – ′′′ – x – ४ । . – x – x
षौमाटोल गौरी नारान प्रधा
नांग सित किन्याको तपास्मेत – १६ ॥ – x – २० । ४ । . – ३ । १४ । – x – ॥′ – x – x – x –२॥
तुछे महत्रा चन्दुविर मलेका
सित किन्याको तवोगाल – २ ॥ . – x – २ ॥ ५ । . – । १३ । . – x – ॥ – x – x – x – । . ॥
किस्नवीर चित्रकारीसित कि
न्याकों वंति सिलष –११ ॥ . – x – ११ । १० । . – २ । ११ । . x – ॥ – x – ६ – x – x
लक्ष्मिनारान गोषेन सित कि
न्याको दौषा – २ – x – २ । ५ । . – । ४ । . – x – । – x – x – x – ।′
रूद्नाषन्नसित किन्याको

आलावु – २ – x – १ । ५ । . – । ५ । . – x – । – x – x – x – ′′॥
जित्मान प्रधानांगसित किन्या
को कुपाधालाषुसि –३ ॥। . – x – ३ । १५ । . – । १९ । . – x – ॥ – x – x – x – ।′′′ ॥
जुजुमनि कायेष्ठ किन्या
को तवोगा – । . – x – । ५ । – । १ । २ । . – x – । – x – ॥ – x – x
कोलयाको लक्ष्मिनारान वृहस्प
ति दाहालसित किन्याको मासिडोल – ११ – x – ९ ।१०। . – १ । ६ । ४ – x – । – x – x – x – ।′
आछे लक्ष्मिनर सिं सित किन्याको
माकजाला मिलि – १ ॥ . – x – १ । ५ । . – । १ । . – x – ॥ – x – x – x – ॥ . ॥
जयेनारान सिन्केयहि सित
किन्याको दौषा – २ – x – २ । ५ । . – । ६ । . – x – । – x – x – x – ।′
राजिवल दाहालसित किन्याको
सुदंरी डोल आध्याटार – ७ ॥ – ९ । – x – । ३ । . – x – । – x – x – x – ॥। .
ठिमी वहन्या भिमदत्तसित कि
न्याको वाहावुघाट – १ – २ । १० । . – x – । ५ । . – x – । – x – x – x – ॥
काठमाडौं चिकमुगल वस्न्याका
सिरामसित किन्याको आथौ – २ – x – २ । . – । ८ । . – x – । – x – x – x – ।
कोलपाकोटको वहस्न्या जना
रदन दाहालेसित किन्याको
भेनासिथली स्मेत – ६ – ७ । ५ । . – x – x – x – ॥ – x – x – x – ॥।
कोलाछे मनिमाधौ प्रधांनां
गसित किन्याको गुदुचोवु – २ ॥ – ५ । . – x – । १५ । – x – ॥ – x – x – x – ॥।
नारान किष्न तुतुमान सित कि
न्याको वसिवु – १ – x – १ । २ । ४ – । ५ । ५ – x – । – x – x – x – ।
गछेंला नरसि फोजुसित कि
न्याको भादा टोल कासांको – ४ ॥ . – x – ४ । ५ । . – १ . । १ । . – x – । – x – x – x – ॥′
अडैनी त्रिपुरादेवि सिवप्रिया
देवि देव कुमारी देवि सायुको
ब्रानी सित किन्याको लुकुडोल – ४० – x – ५५ । . – १५ ।. – x – । . – x – x – x – ४०
काजि दिर्घसि भंडारीसित कि
न्याको पाटन ढावाषेल – ३६ – ४ । . – २५ । . – ३ । १५′ – ।′ . – x – x – ३′′ – x
तौलुछे वस्न्या तेनर सिं वाँडा
सित किन्याको तेयोगाल – ३ – x – २ । १० । . – । १० । . x – । – x – ॥ . – x – x
१४ साल श्रावणवदी रोजमा
९ वटा वकस भै आयाको पा तेल दरूँवासुकुल
टन वाहफल सेराका षेत – ५० – x – ५८ ।८। – ११ ।४। २ – ।१५। ५ –॥′′ ४ ॥′′ – ५९ ॥। x – x
ददांमु
ताके बिक्री वमोजिम दर ज्मा १६ गंडि रू. – ३७८५ = ॥ २
जिनसिको मो रू २५४६ ॥=॥ १ पैसा रू ३१ । ज्मा रू २५७७ ॥। = ॥ १ के २२ गंडि दरले रू–३५३२॥।=॥
चामल मुरी –४३५।१३।१ के दर ।४।४ ता के मो रू–१९३६≡॥। ३ गहु मुरि १०८।१९।१ के दर ।६ ता क मो रू–३६३ ′′′ ।
धान मुरी –१०९।६।६ के दर ।९। ता के मो रू –२४३ ≡२ पराल कहित्र ३६०ऽऽ दर कहित्र ९० के मो रू १
तेल पाथी–।१५।५ दर पाथि १ के रू २ ता के पै रू –३१ ।
ता के मो रू ४३ ।
नगदि मो रू – १२४९।३ पै रू ८१॥ = ॥२ ज्मा रू २०५ रू ॥ ≡ के २२ गंडि दरले रू – २५२ ≡२
घ्यू षानि रू – १९० ॥। ′′′ ॥३ चार्दाम ठेकि २० गंडि रू टडा के यै रू – १९० । १
मो रू – १२४९।३ करूवा सुकुल को । पै । रू (यै) । रू ४ ॥′′′
२० गडि रू ३′′ के पै रू – ३ ॥। ′′ ॥
१६ गडि रू – ६३९ ॥।
ये मध्ये षर्च– ३४८३॥।′′॥
– २ – तर्फ के ज्मा रू –३३३५ ′′′ ॥।३

१.
नित्य पूजा– १३७
असामि दिन १ के मैन्हा १ के वर्ष १
पंचामृत के – । – २।१। २८२ (२)
गाई दुदके ३।
ऐ. दहिके ३। .
घ्यु के – ३। .
चिनी के –३। .
मह के – ३। .
श्रीषंड– ३। . – ।५॥ –५॥२
रक्त चंदन – ३१– ’।॥२–१।२॥
सिंदुर – ३१ – ’।॥२ – १।२॥
गौलचन- ३२ ३ ।॥– ३॥’
सिंगरिक–३२ – ’’’।॥ –३॥’
अक्षता चावल –३॥ –१।२॥–१६।॥’’
धुप –९२-३॥-२॥-
कपुर -३। -३ ॥-५॥२
नैवेद - ’- १ ।॥२ –२२॥
चुरा ऽ।. घ्यू ऽ। .
मिठाई ऽ । . चिनी ऽ । .
साज वेहान आर्ति । ’१।॥२–२२॥
घ्यू –ऽ॥
तेल र वति कपडा ऽ॥
तेल – ऽ।२
बत्ति कपडा ऽ।२
पुजाहारी जना रके मुरि २२ ।
रूद्रि आवृत्ति १ के
दक्षिणा – ’ –१।॥२ –२२ ॥
देवता पुछन्या रुमाल ३ - २ ।
कार्तिक सुदि१५ रोजका दिन पुजा के १
पुजा सराजाम गैह्व भेटि स्मेत के ।॥’
रूद्रि आवृत्ति ३ के – ३
सिवरात्रीका मेलामा आउन्या फकि
रहरूलाई सदावर्त भंडारा षुवाउ
इ का तर्फ ज्मा रु. - १११।॥’
ना के रू ४९६ ॥ . ॥ १
नित्ये पुजाके – ५७१॥
असामि दिन १के मैन्हा १के वर्ष १के
अक्षेता चावल ऽ। – ।३॥–५॥२
श्रीषंड –ऽ३ – । ’ । २ – ४३ ॥
सिगरिक – ३३ – ३ ।॥ – २ ।॥’
धुप -ऽ२ - ३ ।॥ - २ ।॥’
आरतिके घ्यू ऽ।२ – ॥३ । – ८ । ३
नैवैदे – ऽ।॥ – ।०॥ – । .६ ।॥ ’
देवता पुछन्या रुमाल – ३ – । .
आरति वत्तिके धागो ऽ२ – ३ ।॥ – २ ।॥’
पंचामृत ऽ।२ – ॥३ । – ८।’’’
तेल – ऽ२ – ३॥ – २ ।॥’
– । ३ ४।॥ . २ ५७–।॥
पुजाहारी टहलुवाके वालि चावल
मुरि ५ । दर ।४।४ के पैसा रू. ३०१।= ।॥.१
पुजाहारि जना १ के – ३।–
टहलुवा जना १ के – २।’

२.
फागुन वदि १४ रोजका दिन
सिवरात्री पुजा के १६।॥’’।॥२
पंचामृत सिंदुर – ऽ ।
दशांगधुप अविर –ऽ ।
मेवाभिष्टाग –२ भेटि–॥’’।॥
अत्तर फेलल – । मुलदेवता ॥
अंगदेवता– ।॥
पुजापाठके दक्षिणा – १।२
रूद्रि आवृत्ति – ११ के ॥ ३
गणेशहश्रनाम आवृति १ के २
सिवसहश्रनाम ऐ – १ के २
विष्नुसहश्रनाम ऐ – १ के २
चँडि आवर्ति –१ के ३
आदि अहदय ऐ- १ के २
१०८ मुषि आरति वालनाके घ्यू तोला
१०८ के – ।॥
महादिप वालनाके–२ ॥ . ॥
महादिप १ के -॥. दुषालके ३ ॥
श्रीषंड-ऽ।॥ रक्त चंदन ऽ। . ज्मा .
अक्षेता चावलके २ विलवत्र भारी ३ के
नैवेद मिठाइ ३ पान सुपारी –
दिपमाला के तेल पाथि ४ के - ७॥.
वत्ति चिरा के - । .
लालवस्त्र हात ३ के - । ३
वाजा वजाउन्या कुसल्या के षाना षर्च॥.
पुजापाठ गर्न्या व्राहमराा जना ५ के सिधा
दक्षेणा – ।॥ ऽ२
सिधाके -।२ २
चावलमाना ५ के ३ ।॥
दालमाना -१ के ऽ ।॥
घ्यू तोला ५ के ऽ ॥
नून – ऽ ॥
वेसार षानके ऽ।॥
दक्षिराा – । २
मष्य व्राह्मराा १ के–२
अरू व्राहमराा ४ के – । .
महादिप वाहन्या टहलुवा जना २ के
षाना षर्च – ।.
हाम्रा सन्तान १ के षाना षर्च–।२
भाद्रवदि ८ रोज कृष्नाष्टमि पुजा के ५७॥’’’
पुजा सराजाम – ।॥३॥
अक्षेता चावल ’ श्रीषंड – ऽ।
नरिवज पगरि ’ भेटि – ’
धुप – ऽ॥ धूगोली – ऽ।
सेतो कपडा – । पाट वस्त्र – ३
अविर – ’ पानसुपारी ऽ॥
पजरि वनाउना के – । .
मेवा मिष्टाग के – १ ।॥’
सुपारी पा २ को २ लवा पावा के = ॥
छोहरा पाव १ के ।॥ अलैचि पाव १ के ।=
मिश्रीपाव १ के =।॥’’’ गरिवाव १ के । =
वदाम पाव ३ के ।’ दाषि पाव ॥ के ऽ।.
तेल पाथि – १ के – २
पात के – ’’
व्राहमराा के दहि – ’’
रोटि धार्नि ५॥ के – ६॥
वत्ति कपडा हात १ के – ⁄

३.
श्रावण सुदि १२ रोज दिन
षिर भोजनके –५’ ।
–१ – पुजाके – ’’॥
सिदुर सुपारी धुपके ’
गाइको दुदके –’
चावलके –ऽ ।
भेटी – ऽ ।
व्राहमराा जना १० को खिर भोजन के ४ ॥ . ।॥
चावल के – ।२
चिनी के – ॥ .
घ्यु – । .
मसाला । . पान्सुपारी ज्मा ॥२
तर्कारी अचार– । .
दक्षिणा - ॥ २
दुद पामि ६ ने - १।॥
पात – ३ ।॥
दहि कहतारा ४ के ।’’
हाम्रा संतान १के षाना षर्च ।’’
कार्तिक सुदि१४ रोजका दिन
महादिप वालनाके–४
पुजा भेटि सराजाम गैह्व के -॥
महादिप वालनाके -३॥.
महादिप १ के – ॥
तेल पाथि १ के -२
१०८ मुषि आर्ति वालनाके
घ्यू तेल १०८ के ।॥
महादिप वातन्या टहलु
वा २ के षाना षर्च - । .
चैत्र सुदि १४ रोजका दिन
श्री ६ - पुजाके -३’
पुजा सराजाम भेटि के -। .
वोका १ के – २’
हाँस १ के ।॥ .
देहाये
फलफूल – ’’
वाजा वजाउन्या के – ५
घिमये वाजा थल १ के – ७
दाफा वाजा थल १ के – ३
कुसल्या जना ७ के – ।’’’
फूल रोपन्या भेवट १० के – ॥
फागुन सुदि ९ रोज वर्षवंधनका पुजा के ९’’’॥३
पुजाको सराजाम गैह्व के – ॥
जग्य होमके – २ ।॥ . ।३
कासाको कटौराको निग्रह–३’।॥
चरू स्थालिको ऐ – ३’।॥
माटाको कलस ५ के – ’।
धानके चावल के = ॥ ज्मा – ।॥
जगाद्रव – ।
कलश र व्राह्मराके वस्त्र हात १० के । ’’’
चरू के जौ तिल – ऽ।॥
रेषि मिठो ।ऽ। सर्स्यु ऽ१ ज्मा ऽ।१।

४.
रोजिन्दा फकिर गैह्रहरूलाई स
दावर्त वाडनाके दर दिन १ केपै
सा रू ५ का दरले मैन्हा १२ के १८००
दर दिन १ के – ५
चावल पाथि । ५ के – २' –
दाल माना .।. ६ के – ।'
नुनके – ३।
घ्यु के –१ ।
तकारी के ३।
मसाला – ३।
दारूवा के – ॥
घाटमा माघ मैन्हाभर आ
गो वालनाके पराल मोल
-५- मा चढ्ढायाको जोर सिं
हको षम्वके वर्ष वन्धनका दिन
पुजाका सराजामके फागुन व
दि ९ रोजमा – १ ॥ २
५– का पुजाके -१
तेल पाथी १ के - २
पुजाका सराजाम भेटि
फलफूल . । . हाँस १ के ॥।
पम्वमो घसना के ॥ २
तेल कुर्वा १ के ॥ ऐ. मा लेषि
याको अक्षरमा धसना के
गुजराती सिंदुर मोल
भाद्र सुदि३ रोज रात्री पुजा के ५॥।
पुजाका सराजाम के १।३ ॥।
पंचामृत -२ ॥ सिंदुर अविर ऽ॥
रक्त चंदन ३ । श्रीषंड ३ ॥
गौलोचन ३ ॥ . अक्षता चावल
दशांग धुप ऽ॥ नैवेद मिठाइ
नरिवल पगरी ३ भेटि - । . ॥।
पान्सुपारी –'मुल देवता ३
फलफूल – अंग देवता '॥।
रूद्री आवर्ति ३ के ३ लालवस्त्र ३
१०८ मुषि आर्ति वालना
महादिप वालनाके – ३ ॥
महादिप १ के ॥ तेल पाथि १ के ३
महादिप वालन्या टहलु
वा जना २ के षाना षर्च ।
देहाये
पातके ऽ॥ समिधान ज्मा – '॥।
सर्वेषिधि ऽ२ मेघाके भेटि ऽ॥ ज्मा ९॥२
गोदानके ॥ भेषा के वस्त्र ज्मा ॥''
ऐ दान प्रतिष्ठा के – '
आज्यस्थलिको निग्रह – ऽ॥।
प्रनिता प्रोक्षंधि ऐ – ऽ॥।
कलस ५ के भेटि – '।
पुर्न पात्र के चावलके – ऽ॥
महके ऽ। घ्यू = ज्मा – ''।
पुर्न पात्रके भेटि – ऽ॥
रक्षा बंधन र तोरणका लागि ऽ॥
अविर के – ''
पुन्याह बाचन के – ॥ ' ॥
ब्राहमराा जना ४ के धोति ॥
सुपारि ८ के ऽ ।

५.
फागुन वदि १३ राजका दिन ४
का मकुट धुनके सराजाम–१'।
पंचामृत – २॥ अविर ३ ॥ (ऽ)
अक्षता फलफूल ऽ ॥। भेटि '।
नैवेद मिठाइ/फुलेल ऽ।
पुजा जान्या टहलुवा के – '।
मटुक धुन्या वाडाके – ।२
सिदुर सुपारि फलफूल के ।
चुक मोल – ।
एक साल देवल चौधराको धुरी र घा
टको पर्षाल गैह्रमा सपेता लाउना
र देवल चौधराको थाम निदाल
गैह्रमा तेल लाउनाके– २५
शुक्ल पक्षका अष्टमीका दिन–५
का पुजाके राजाम मेल ४६ ॥
वर्ष १ का अष्टमि १२ के पुजासरा
जाम दर रू १॥ ता के रू-१८
ऐ.ऐ. मिति देषि वेहोरा सदर
वोका १२ के दर २॥२ ता.के रू.२८॥
शुकल पक्षका नौमी १२ मा कन्या भोजन
गराउनाकेनौमी१ कीका दर्ले नौमी १२ केछ
काम काज गर्न्या कामदार गैह्रके वर्ष १
के वालि चावल ज्मा मुरि १२५ के दर ।४।४
ता के रू – ७६३॥२ १
जना १ के मुरि १२ जना १ के मुरि १०
गुठियार जना १ के मुरि ३०।
वहिदार जना १ के मुरि १०।
भडान्या जना १ के मुरि ७ ।
टहलुवा जना २ के मुरि १२।-
देवताका मन्दिरको १ के ७ ।
चौधराको १ के – ॥।
–६– मा चढ्ढायाको तोर आठौं
प्रहर हेरचाह गर्न्या गुठियार्अ
मित सिं स्मेत जना ३२ के मुरि ४ ।१०
वाजा वजाउन्या कुस्ल्या जना ७
के दर जना १ के २।१० के ज्मा मु.१७।१०
देवल भित्र वढान्या जना १ के ३ ।
घाटमा वढान्या जना १ के मु. ४ ।
वालि तहसिल गर्न्या मोहिना
इक्या जना २ के दर मुरि ५ ता के १०।
देवालयका वगैंचामा हेरचाह गर
न्या र पर्व पर्वका वोका पुजा स
र्जा वोकि लैजान्या नाइक्या १ के ५ ।
देहाये
पाठ पुजाके दक्षिणा – १ ।
रूद्रि आवर्ति – ११ ॥''''
गणेश सहश्रनाम आवर्ति के ''
सिव सहश्रनाम ऐ १ के ''
विष्नु सहश्रनाम ऐ १ के ''
आदित्ये हृदय १ के – ''
चंडि आवति १ के '''
पाठ पुजा गर्न्या व्राहमराा ८ के सिधा दक्षिराा ॥१॥
सिधाको – ॥ '' ।
चावल माना १२ के '
घ्यू के – ॥
दालमाना २ के ॥
नुन के – ऽ॥
पात के – '
वेसार के – ऽ।
दक्षिराा – '।'''
मुषे व्राहम्राा – ।
अरू व्राहम्राा के ।'''

६.
माघुदी ७ रोजमा वर्षवन्धन
पुजा के – १३३।
पुजा सराजाम के – ॥ .
जग्य हामके कटौरा
कासाको कटौरा
निग्रहके ऽ ॥।
आज्यस्थालि .
को. ऐ. –३ ॥।
चरूस्थालि .
को ऐ . – ३ ॥।
प्ररिाता मोक्ष
रिा को ऐ – ३ ॥।
माटाका कल
सको भेटि – ।
धान माना ६ के ।
चावल माना ५ के ।
पुर्नपात्र के चा
वल माना १ के ऽ ॥।
महके - ऽ॥।
जग्यद्दण्य –। .
चरू के तिल – '
जौ –ऽ॥
गणेशके भेटि ऽ॥
दियो के तेल –।
घ्यू के – ।.
कल के र .
व्रहमराा वस्त्र
के दक्षेराा ॥
पुर्न पात्र के
भेटि – ।
पुन्याहवा
चनके – ॥ .।
व्रहमराा जना
४ के धोति ॥
सुपारि गो
टा ८ के ऽ ।
गोदान के दा
न प्रतिष्ठा स्मेत ॥
रेषि पिठो ऽ॥
सर्वोषवि– ऽ।
सर्स्यौं –ऽ२
अविर – ऽ ।
सधाके वस्त्र भेटि ''
पताका के – । . ॥
पिटा के –
धागो – ऽ॥
वषभले षन्याके
पातके – ।
समिधाके – ॥
सदावर्त के रोजि
दां भान्सामा पका
उन्या फोसि र ति
हुन पकाउन्या मा
डो १ पन्यु १ डाडु १
ज्मा थान ५ के
तावो धार्नि ५ ऽ
दर रू ५=॥ के मो
हरू रू २५ के २२
गंडि का दरले
१६ गंडि पै रू – ३४।,,
कागज मसि व
स्ता के रूपैया – २ ॥

तेर्सो

पुजापाठको दक्षिराा १ ।′
रूद्रि आवृत्ति ११ के ॥‴
सिवसहश्रनाम १ के ।″
विष्णु सहश्रनाम १ के ″
चंडि ए १ के – ‴
गणेश सहश्रनाम १ के ″
आदित्य हृदय १ के ″
ब्राहनराा जना ८ के १ ॥′।
सिधा के – ॥।″।
चावल ।१।४ के ॥′
दाल १।२ के – ॥
घ्यू के ″नुन ऽ॥ ज्मा ″॥
वेसार ऽ ॥ दात ′ ज्मा ′।
दक्षिना – ॥‴
मुषे व्राहमराा १ के ।′
अरू व्राहराा ७ के ।‴
बोका १ के – २॥
अक्षता चावलके – ऽ॥
सिंदुर सुपारि फर्फुल ″
भेटि – ′
पंचरंगि पताका ५ के ′
श्री पचली भैरवका पुजाके २ ॥″
वोका १ के – २॥
पुजाका सराजाम भेटि ′′
हाम्रा संतान १ षाना षर्च ।″।

वाकी जगेरा पैसा १६ गंडि रू. ३०१″॥३

- देवालये चौघडा पर्षालघाट वगैचा गैह्र भतक्या विग्ग्रामा येसै गुठिका आम्दानिको साल व साल जगेरा रहयाका रूपैया .... षर्चलाई चाहिन्या रूपैया हाम्रा र हाम्रा संतानको सनद गराइ ली वनाई तयार गर्नु मिन्हा होला ।
- यस गुठिका पर्व २ का पुजामा हामि र हाम्र । संतानहरूवाट संकल्प गराउनु पर्व २ मा काटियाका वोका हासहरू मध्ये वर्प वन्धन का दिन किर्तिमुषमा काटियाको वोका १ गुठिया गैह्रले वाँडि षानु अरू सवै हाम्रा घर दाषिल गर्नु ।
- पर्व २ का पुजा गैह्रमा हामि र हाम्रा संतानसँग जाहेर गरि काम चलाइ प्रसाद दाषिल गर्नु पर्व २ का पुजा गैह्रमा हामी हाम्रा संतानसँग जाहेर पनि गरेन न प्रसाद पनि पुऱ्यायेनन् भन्या गुठियारलाई पैसा रूपैया ५ जरिवाना होला्
- यस गुठिमा दरियाका षेत कमाउन्या मोहि ग्रैह्रसँग रोपनि १ को ज्यामि जना १ का दरले ज्यामि लि गुठियारका तजविज ले देवालयेमा पालोसित राती सुत्ने र वगैचामा काम काज गर्न लगाउनु काममा नआउन्यासँग ज्यामी जना १ को पै′′ का दरले असुल गर्नु ।
- गुठियारको अदलि वदलि हुदा आफुले वुझि लियाको जगेरा नगदि र कसन तमन असवाफ निज गुठिका सनद पत्र गैह्र औ आफ्ना पालामा थप आयाको नगदी जिन्सि स्मेत काम काममा षर्च भयाको सनद वमोजिम मिन्हा ली
- वाकी पसोषास हाल आउन्या गुठियारलाई तायेदात बुझाई भर्पाइ लिनु
- साल तमाम भयापछि गुठिमा दरियाका षेतको वालि गैह्र हामिसँग साधि बिक्री गरी बिक्री वमोजिमको ज्मा र साविकका गुठियार सित वुझि लियाको जगेरा नगदी औ कसनतमन गैह्र र दान पत्रमा षर्च लेषियाकोमा
- पर्च नभै वाकी रहयाको जगैरा स्मेतको ज्मा वाँधि दान पत्र र काम काममा षर्च भयाको सनद वमोजिम मिन्हा ली साविकमा दरि चलि आया वमोजिम वही वुझाइ फारषति लिनु ।
- गुठियारले आम्दानीमा दवाइ दानपत्रमा लेषिया बमोजिमको नगरि लोलच गरि दवाइ षायाको ठहऱ्या भन्या विगो र अैन वमोजिमको जरिवाना वुझाइ गुठिवाट षारिज होला-

२. यक्ष विक्रम बहादुर राणाको ताम्रपत्र

श्री वम्वीर विकटेश्वर महादेव	इन्द्रभक्तेश्वर महादेव	श्री वाग्मती
३	२	१

१. स्वस्ती श्री गणेशायनम सम्वत १९१९ शाके १७८४ नेपाली ९८२ साल वैशाख शुदी ३ रोजका दिन हामी श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइ

२. मनिष्टर याण्ड कमाण्डर इन चिफ जनरल श्री कान्छा रानी इन्द्र वदन देवीवाट १ का तिरमा स्थापना भयाको २ का नीत्य नैमित्य

३. पुजा र वर्षवन्धन पर्वका पूजा औ शिवालय धर्मशाला वगैंचा भत्क्या विग्रयाको सच्चाइ मर्मत गर्नलाई र सोही कामको कान्य का

४. रिन्दाके वाली समेत तपसिल वमोजिमको कामके खर्च निमित्त हाम्रा किनुवा विर्तामा दगाउका तपसिल वमोजिमको षेत

५. नि २१ ॥ संकल्प गरी सम्वत १९३४ सालको वाली देषि गुठी राषि दिन्यू सो गुठी ३ का गुठियार जो होला उनै गुठियारले तपसिलको षेत

६. को उठति पैदावार वाली विक्री गरी तपसिलमा लेखिया वमोजिमका षर्च चलाई वाकी रहयाको जगेरा राख्नु सालवसाल गुठीमा दरियाका

७. तपसिलका षेतको पैदावार षसोषास जस्ताको तस्तै असुल गरी सो आम्दानीबाट लेषिया वमोजिमको षर्च कत्ती नवढाइ गुठिको काम काज चला

८. उनु साल तमाम भयापछि हामी र हाम्रा शेषपछि सन्तानमा जो छ उही बुझाइ फारषती लिनु यस गुठिमा जसले आम्दानी दवाइ लेषि

९. या वमोजिमको षर्च नचलाइ लोभानी पापानी गर्ला तसलाई पंचमाहापतक लागला ॥ यस पत्रका साछि हाम्रा छोरा नानी श्री मद्राजकुमार

१०. कुमारात्मज श्री कर्णेल यक्ष विक्रम वहादुर राणा स्वदन्त परदन्त वायो हरन्ति वसुंधरा षष्टी वर्ष सहश्राणी विष्टाया जायते कृमि

तपसिल

आम्दानीमा रूपैया– ११४॥''२

आसामी – षेत रोपनी चावल गहु परालके छवालीके

चार्दाम ठेकि

पैसा रू. पैसा रू. पैसा रू.

टौचपाल षेतको संषर वहादुर सि नादर सिं वानू नर सि

हरूसँग मोरू रू. २२३९॥ ले षरिद भयाको

मेगाल– २ – २। ।१० – '' – ' – '।

वारेघाट ३ – ३ ।१५ – ३ – ॥। – '।

भुगजोकाल्हा १॥ १।१० ।७।४ – '॥ – ऽ॥। – '

जडोल २॥ २।१० । ६ । २ – २॥ '– '

कोकुजडोल गुसिया १॥ १।१० । ३ । ६ – – ॥ – ॥।'

गोडे २ २। ।१० – २ – ' – '·

चाथौ ३ ३ । . ।१५ ३ – '। – '·

नैपेल १॥ १।१० । ७ । ४ – ॥ – ऽ ॥। – '।

गाषु १॥ १।१० । ७ । ४ – ॥ ऽ ॥। '।

१८॥ १८।१० ४।२।४ १२ ॥। ॥३,'

जेलाटोलको धिर्जवीर सिकर्मिसँग मो रू ३७३।= ले
परिद भयाको
सौडोल – ३ – ३ । ५ – १० – ३' – '॥ – '।
२१॥ २१।१५ ४।१२।४ १ । '॥ ॥२॥ ॥ · ॥
दरदाम

आसामि	माल	दर	ता के रु.	पैसा रु. मोह रु.	ज्मा रु

चावल २१।१५ ।४।४ –९६॥२ ॥३ – x – ९६ ॥ २ ॥ ३
गहु ४।१२।४ ।६। – १५।२ ॥३ – x १५।२ ॥ ३
पराल – x – x – x १।'॥ – १। – ॥
छवाली x x x .। २ ॥ – ॥२ ॥
चारदाम ठेकि x x x .॥ . ॥ – ॥ . ॥
२६।७।४ x ११२॥ २ २ ॥. ॥ ११४ ॥२
य मध्ये वर्प १ के षर्च ज्मा रूपैया १३०।३
नित्य पूजा र पर्व पर्वका काम कामके पैसा १६ गर्दा रूपैया ६९।३।
नित्य पूजा के – ४६ ॥ २ ॥
दि १ के २१
अक्षता के – ऽ । श्रीपडके – ऽ३ सिगुरीषके – ऽ२ केशरीके ऽ१
नैवेदके ऽ।२ पंचामृतके ऽ।१ कपुरके – ऽ१ धुपके ऽ१
आरतीके ऽ॥ १
तेलके ऽ२ घ्यू के ऽ। कपडाके ऽ१ धागोके ऽ२
दिन ३५९ को दर दिन १ के १ ताके - ४६ । . । २
मैन्हा १२ के दर महिना १ के १ का हिसावले रूमाल १२ के दर ताके १॥
वैशाख सुदि ३ रोजमा वर्षवंधनके ६॥३ ॥
पूजाको श्रजामके – ॥ ।३
नरीवल पगरीके ३ अविर के ऽ । सिधुर क ऽ। अवरषके ऽ२ केशरी के ऽ।
पंचामृत ऽ । १ धुपके ऽ। फलफूलके ऽ॥ कपुरके ऽ । फूलके ऽ ॥
सुपारी के ऽ । अक्षताके ऽ ॥ नैवेदरोटी के ३ महादेव भेटी / पचायका देवताके भेटी ॥
जग्याहोमके – ३ऽ२
कलशके भेटी – धान माना । . । ६ के ३ चावल । . । ५ के ।' पूर्णपात्र के चावल महके – ऽ ॥
जग्गे द्रव्यके । . गणेशक भेटी ऽ ॥ चरुके तील माना । . । १ के' जौ के ऽ ॥
दियोके तेल / मेघाके भेटी/ घ्यू के । . माटाका कलश के ऽ ॥ रेषि पिठोके ऽ ॥
सस्यूके ऽ २ पातके ' पूर्णपात्रके भेटी / गोदान दान प्रतिष्ठा सर्वेवषतिके ऽ।
तिरन के वाटियाको डोरीको / ऽ । अविरके ऽ । समेतके ॥' समिधाके ऽ।
कलशके र मेघाके वस्त्र पिपहात ५ के ।'
पताकाके - ।'।
पिडाके । . पिपट के ऽ । वृषभलेषना के –'
पिधाके ॥ . ॥
चावल माना | . | १ | ५ के । २ ॥ दाल माना | . | १ | ५ '॥ घ्यू के '। नुनके – ऽ ॥
वेसारके ऽ । पातके / तर्कारी के ऽ ॥
दक्षिणा के ॥
मुप्य व्राम्हण १ के । . अरू व्राम्हण ४ के । .

पाठको दक्षिणाके १ ।२
रूद्री आवर्ती ११ के ॥३ चण्डि आवर्ती १ के ३ आदित्य हृदण आवर्ती १ के २
शिव सहश्रनामा आवर्ति १ के २ विष्णुसहश्रनामा आवर्ति १ के २ गणेश सहश्रनामा आवर्ति १ के २
पचली भैरवका पूजाके ।२॥
सिन्धुरके ऽ ॥ केशरी के ऽ ॥ धुप के ऽ ॥ कपुरके ऽ ॥ अविर अवरख के ऽ ॥
सुपारी के ऽ ॥ फलफूल के ऽ॥ भेटी के / अक्षताके ऽ।
सम्हयके – ३ ॥।
चूराके ऽ ॥। स्यावजी ऽ । माछा के ऽ। अदुवाके ऽ॥
हासको फूल २ के = भटमासके ऽ२ नुनतेलके ऽ।
टहलुवा जना १ के खाना षर्च २
भाद्र सुदि ३ रोजमा तीजका पूजा के ३(३) ।१
पुजा सर्जामके – १।२ ।१
नरीवल पगरी जे अविरके × फलफूलके – पातके ऽ॥ सिदुरके ऽ ।
१ के ३ केशरीके ऽ। अवरषके ऽ२ अक्षताके ऽ॥ नैवद रोटीके ऽ३
धुपके ऽ। कपुरके ऽ। पंचामृतके ऽ।१ फुल्के ऽ॥ सुपारीके ऽ२
भेटीके – २ ॥।
महादेव के / पंचायन देवताके /॥। (तीन दाम)
रूद्री आवर्ति १ के दक्षिणा /
महादिप वालनाके २ /।
महादिपके – ॥ टुपालके ऽ ॥। तेल कुर्वा २ के १ ॥ . ॥ .
महादिप वाल्न्या जना २ के खाना षर्च । .
कार्ति सुदि १४ रोजमा वैकुण्ठ चतुर्दशी पूजाके ३(३) ।१
पूजा सर्जामके ॥ २ ॥
नरीवल पगरी जो अविरके ऽ। पंचामृत के ऽ । फुलक ऽ॥ सिदुर ऽ।
(२) १ के ३ धुप के ऽ। अवरष के ऽ॥ फलफूल के / पातके ऽ॥
केशरी के ऽ। कपुर १ के ऽ सुपारी के ऽ ॥ अछेताके ऽ॥ नैवेद रोटी के ///
भेटीके – २ ॥।
महादेवके / पंचायन देवताके /॥।
रूद्री आवर्ति १ के दक्षिणा /
महादिप बाल्नाके २ /
महादिप १ के ॥ टुषोल १ के ऽ ॥। तेल कुर्वा २ के १ ॥ . ॥
महादिप वाल्न्या जना २ के खाना षर्च ।
फागुन सुदी १४ रोजमा शिवरात्रीको पुजाके ४२॥
पुजाको सर्जाम के ॥ २ । १
नरीवल पगरी जोर अविरके × पंचामृतके × फूलके १ के ३ । ऽ॥ सिन्दुर के ऽ।
केशरी के ऽ। अवरष के ऽ॥ फलफूल के / पातके ऽ॥
धुपके ऽ। कपूरके ऽ। सुपारीके ऽ२ अछेताके ऽ॥ नैवेद रोटी ३
भेटीके २ ॥।
महादेव के पंचायन देवताके /॥।
रूद्री आवर्ति १ के दक्षिणा /
महादिप वाल्नाके २ /।
महादिप १ के ॥ टु पोल ऽ ॥ तेल कुर्वा २ के १ ॥ . ॥

महादिप वाल्ने जना २ के षाना षर्च ।
वत्ति बाल्न्या कुरूवा के ३
अरू राती वस्न्या के खाना षर्च ॥। . ।
१ साल चुन १ साल तेल लाउनाके – ४
कामदार कारिन्दाके वालि चावल मुरि ११।१० के दर पाथि ।४।४ ताके मोरू ५१ ⁄॥।
सतलके हेरचाह वगैचामा पेतजोत गर्न्या १ के ४। के १७ ॥। . । ३ गुठियार १ के २।५ के १०
रोजिन्दा वढाडन्या याम याममा घास खुर्कने १ के ॥५ के ५ ॥ . ॥। २ पुजारी १ के ४। के १७ ॥। . ।३
यस गुठीमा दरियाका माथि देखियाका पेत रोपनी २१॥– के पोतामा दरीया वमोजिम षेत रोपनी १७ के पो
ता तिर्न्याको पैसा १६ गडी रु ८ ॥
कागज मसी बही १ साके मसलद षर्च पैसा १६ गडी रु. १
मोहरू ५१ ⁄॥।
पैसा १६ गंडी रू ७९। ⁄·
वाकी गोस्वारा – x
देहायका वाकी मोहरू ६० ॥।३ ।२
देहायका फाजिल पैसा १६ गंडि रू ७६ ॥ . ॥ .
दर दाम
देहायका वाकी मोहरू – ६० ॥।३ ॥२
देहायका फाजिल पैसा १६ गंडी रू ७६॥ . ॥ के २४ ॥ गंडी का
दरले मोहरू – ४९ ॥।३ ॥ २
वाकी मोहरू ११
यो गुठीको कामकाज चलाइन्या गुठीयारके उर्दी
- यस गुठीका वर्षवन्धन र पर्व पर्वका पूजामा हामी र हाम्रा सन्तानहरूवाट संकल्प गराइ कामकाज चलाई प्रसाद दाखिला गर्नु १ सिवालय
- धर्मशाला पर्षाल वगैंचा गैह्र भत्क्या विग्रा वनाउनलाई यसै गुठीका सालवसाल जगेरा रहयाका आम्दानी रूपैया मध्ये मुनासिव माफिक जो
- चाहिन्या रूपैयाको हाम्रा र हाम्रा दरसन्तानसँग निकासा गरी सनद गराइ लिई वनाइ तयार गर्नु वही वुझ्दा सनद मिनाहा होला - २ गुठिया
- रीयाका षेतको वाली विक्री गर्न्यालाई हामी र हाम्रा दरसन्तानसँग सोधी दरभाउको सनद गराइ लिइ विक्री गर्नु –३ गुठियारको अदलि वदलि
- हुदा आफुले साविक वालासँग वुझी लियाको र हाल आफ्नो पालामा थप भएको समेत आफ्नो जिम्मा रह्याको नगद जिन्सी सुना चादी कसलाई
- तमसुक, सनद गुठीको सनद पत्र जो छ गर्ने आफ्नु वदलाहा आउन्यालाई वुझाइ भर्पाइ लिनु वही वुझाउदा सो भर्पाइ वमोजिम मिन्हा होला ४
- साल तमाम भएपछि आमदानी षर्च भएको दयो टु ज्मा पर्च तयार गरी साल तमाम भएपछि हामी र हाम्रो दर सन्तानसँग वही वुझाई फारख ग
- री लिनु–५ दान पत्रमा दरिया वमोजिम कोरी हाम्रो र हाम्रा दर सन्तानको सनद वमोजिम गऱ्याको मा मिन्हा होला विना सनदले गर्न्याकोमा य
- क दाम मिन्हा पाइने छैन – ६ गुठियारले कामकाज गर्दा लेखिए वमोजिम नगरे, आम्दानी दवाइ खाएको ठहऱ्यो भन्या हाम्रा र हाम्रो दरसन्तानको तजविज वमोजिमको सजाय भई गुठीवाट वर्खास्त होला
- इति सम्वत १९३४ साल मिति असाढ सुदि १५ रोज ४ शुभम् ।

  कैफियत (छेउमा लेखेको) – यस गुठीमा दरियाको जगाको वालीमा दैवागत पर्न गइ जगेराले नपुगी खर्चको हर्जा हुन गयो भन्या ३ का गुठीवाट चलाउनु भन्या श्री जनरल वम्वीर विक्रम वहादुर राणाको मंजुर ।

३. बम विकटेश्वर महादेवको उत्तरतर्फ प्राङ्गणमा रहेको वि.सं. २००७ सालको शिलालेख

शिर्षभाग दायाँ वायाँ चन्द्र सूर्य र बिचमा शिवलिङ्ग अंकित

१. स्वस्ति श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री मिनिष्टर बंवहादुरका वुहारी श्रीमद्राज कुमार कुमारात्मज मेजर जनरल यक्ष
२. विक्रम वहादुर राणाका माहिला रानी सावित्री देवी ऐ का छोरा श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कर्णेल तुला विक्रम
३. हादुर राणा ऐ का रानी कर्णेल नी डम्वर कुमारी देवी कस्य .... गुठीका .... पचलीघाट
४. मा श्री जिजि वुवावाट स्थापना गरिबक्सेको श्री वंवीर विकटेश्वर ३ शिवालय चोक भित्र उत्तर तर्फ हामीवाट २००७ साल बैसा
५. ख शुक्ल ३ रोज ५ का दिन ढुंगाका मंदिर बनाइ श्री तुला भक्तेश्वर १ श्री डम्बर भक्तेश्वर १ स्मेत ३ मा
६. हादेव स्थापना गरी बक्सेकोले रोजिन्दा नित्य नैमित्य पूजा गर्न पर्व पर्वमा पुजा इत्यादि गर्ने कां स्मेतलाइ र श्री पशुपतिनाथ
७. मा हामीले सुंको टुटी चढायाको चाँदीका करूवा १ येक चढायाको हुनाले रोजिन्दा १ करूवा जल चढाउनाके दक्षिणा र तप
८. सिलमा लेखिया बमोजिं मैनावारी पर्व पर्वमा खर्च गर्ने र कामदारहरूके खांगि वालि दिना निमित्त हामीवाट खरिद गरेको
९. किनुवा विर्ता तपसिल उठतीका ज्मा षेत रोपनी ९ यहि २००७ सालका वालि देखि गुठि राखी बक्सौं सो जगाको उठतीवाट लेपी
१०. या वमोजिंका चाहिने खर्च गरी जो वाकि रहेका जगेरा श्री वंवीर विकटेश्वर गुठी चलाउन जिम्मा राखी आंदानी खर्चका श्रेष्ठा ख
११. डा गरी राषनु देवालय भत्के वीग्रेमा सोहि जगेरावाट खर्ची वनाउन लगाइ लागेको खर्च जगेरा श्रेष्टामा लेषनु जगेरा वाकि मा
१२. रू. २०० सै हुने वित्तिकै षेत खरिद गरि यस गुठीका लगतमा चढाइ दां पर्व वमोजिं गर्नु नयाँ खरिद भयाका जगाको आय
१३. स्ता आंदानीवाट गरिप कंगाललाई ष्वाउने गर्नु लेषिया वमोजिं नगरी यसमा जसले लोभानि पापानि गर्ला उसलाई पञ्च
१४. माहा पातक लागला यो गुठि श्री वंवीर वीकटेश्वर गुठि जसले चलाउछ उसले चलाउनु

तपसिल

असामि	षेत-धान-गंहु नगडी
लोहल जगा मोहि चन्द्र वहादुर वीष्ट वसनेटार	१॥- १।१२- x - १।५
थादुनि जगा मोहि वालकृष्ण पाध्या चोडेचाँगु	५॥- १० - x - ५।५
पांगा ग्वालफल जगा मोहि देवदत्त ज्यापुलाछीटोल	१॥- ३।१५ -१।१४ -२।५५
खर्च जमा	८ १५।७ ।७।४ ।६५

दानपत्र वमोजिं खर्च मोहर १०३।४४
नित्य पुजाके रोजका रू १० ले वर्ष १क दां ३६५ के ३६।५० मना ३ मा दिन रूमाल १ को ४ के २५ ले १।
पर्व पर्व पूजा के –१२६।१ राजका रूद्रा १ आवतिक वर्ष १ का ३६५ का
वैसाख सुक्ल ३ अक्षय त्रीतीया दीन वर्ष वंधन पूजाके ८।४० षेतका २ले ७।३ पोतातिरनाके – १।२९
भाद्रव वदि तीज पुजाके – ५।८७ पुजा गर्नेवेलामा वाजावजाउने कुसुलेक ७।
कार्तिक १४ वैकुण्ठ चतुर्दशीका दिनके ५।८७ श्रेष्टा गर्ने कारिन्दा र मसलंद वर्ष १ के १८।
फागुन वदि १४ शिवरात्री दिन पुजाके ५।८७ वैसाख वदि अमावस्या दिन श्री पशुपतीमा जल चढाउने कुरूवाका वर्षवंधन पूजा दक्षिणा– ६।३४

जिन्सी
जिन्सी तर्फ ज्मा धान मुरि –६
पुजाहारी २क धां २। ले – ४। गुठियार जथा १ के धां– ।१०
तहलवा २ के ।१० ले १। . रोजिन्दा फुल ल्याउनेमालिके – ।१०
वाकि जिन्सी के नगदी हुने – ११७।३५

धान मुरि ९।२ के रू १ को १२ ले १०९।२० गहुँ । ७ । ४ के दर १ ले – ७ । ५०
नगदी २ के – ६५।-
ज्मा खर्च नगदी – १०३।४४
वाकि –१३।९१
ईति सम्वत २००७ साल बैसाख वदि ३ रोज ५ शुभम्

भुवन विक्रम राणाको वि.सं. १९९९ को शिलालेख
श्री भुवन भक्तेश्वर

१. स्वस्ति श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री मिनिष्टर वंवहादुर राणाका नाति श्री मे.ज.यक्ष विक्रम
२. वहादुर राणाका साहीला छोरा मान्यवर नेपाल तारा कर्णेल भुवन विक्रम वहादुर राणा सिं आइ.
३. सि दीर्घ सेवा पदक प्राप्त कर्ताले संवत १९९९ साल फाल्गुण कृष्ण चतुर्दशि शिवरात्री
४. का दिन आफूले स्थापना गरि बक्सेका १ प्रीति गरि तपसिलमा लेषियाको पूजाके मोह
५. रू वर्षबन्धन इत्यादि काम चलाउनाके गुठी राखि बकस्याको थाङकोट सहर बस्ने गोपि ला
६. ल महर्जनले बुझाउनु पर्ने साल १ को धानमुरी १० गुठी राखी वकस्यो सो धानले लेषिया
७. को काम चलाइ खर्च गरि बाँकी रहेको जगेरा श्री बंबीर विकटेश्वरको गुठी चलाउने
८. को जिमा श्रेस्ता खडा गरि राख्नु देवालय भत्के विग्रेमा सो जगेराबाट सजिवनयि
९. लागेको खर्च सो जगेराको श्रेस्ता लेषि मिन्हा लिने गर्नु बाँकी जगेरा १००। येक सये मौ
१०. ज्दात हुने बित्तिकै षेत खरिद गरि येसै गुठीका लगत्मा वढाउनु लेखिया वमोजिं नग
११. री येस्मा जसले लोभानि पापानि गर्ला उसलाई पंच महापातक लाग्ला, यो गुठी श्री बंबी
१२. र विकटेश्वरका गुठी जस्ले चलाउछ उसैले चलाउनु भनी सिलापत्र लेषि गुठी राषि बकस्यौ ।

तपसिल

१३. पूजासाराजाके मैन्हा १ को मोहरू १।२० ले वर्ष १ के चाहिने मोरू – १४।४०
१४. वर्ष १ मा रू . लु ४ के मोरू १ ।
१५. सीवरात्रीमा वर्षबन्धन के मोरू २।८३
१६. देहायेका मानिसहरू लायि वाली वर्ष १ के ज्मा धान मुरी ४।५
१७. पुजारी जना २ के धान मुरी २।
१८. गुठीयार जना १ के धान मुरी ।१०
१९. टहलुवा २ के जनही ।१० ले १।
२०. रोजिन्दा फूल ल्याउने माली के ।५
२१. ऐ. बाजा बजाउने झाडु बडारू गर्ने कुशले जना ८ के ।१०
२२. चाँदिको नाग र पुजा भाडा था १८
२३. येस्मा लेषिया बमोजिं गरी गुठी चलाउनु नचलाये शिवको कुदृष्टि लाग्ला ॥ स्व द
२४. त्तां परदत्तां वायो हरन्ति वसुन्धराम ॥ षष्टी वर्ष सहस्त्राणि विष्टाया जायतेकृमि ॥

५. बम्बीर विकटेश्वर महादेव मन्दिर प्राङ्गणको उत्तरतर्फ रहेका यक्षनन्देश्वर, तार्क्ष भक्तेश्वर शिव मन्दिरको शिलालेख

- राणकुलस्योन्नति बीजभूतः क्षेत्रेषु विख्यातः विशालकीर्ति ॥ आसीत पुरावाल नृसिंह नामा काजीति सुलाध्य पदाधिसुवः ॥१॥ तस्याभवन्नौं रसस्
- पुपुत्रारत्नाकरैस्तुकयषमी ॥ तेष्वेवमीनिष्टर मध्यमो ऽ पि श्री वंवहादुर इति प्रसिद्ध ॥२॥ सो ऽद्वितियो ऽ विहिसोदरेपु संस्थापितो मंत्रीपदे
- पूजार्थम ॥ क्षेमंवितचनसततं प्रजानां नेपाल राज्ये विधधे प्रवन्धान ॥३॥ यदा स्वतन्त्र समवापतस्मात तदासदा धर्म पथानुरागी ॥

- चकार धर्मानुसह धर्मय तथा शिवस्यसा युज्य पदाभिलाषी ॥४॥ शास्त्रानुसारेण सनांमतेन सदाभावस्याय विधाय पुजाय ॥ श्री
- मङ्गभूती तीरतले तदानीमीशालय स्थापित वाञ्छिवच ॥५॥ वामङिनी तस्य वन्दकुमारिकाः यस्याःसुतो ऽ भुतुवलु यक्ष विक्रमः ॥ सो वाप मेजर्जनर
- ल्पद शुभम योग्यसमापन्न गुणानुरूपकम ॥६॥ अस्य प्रियभर्त पदानुरागिणी नाम्नाऽ भवनन्द कुमारिकासती ॥ तस्याः सुतोऽभु दुगुसावीर्यस
- पयनामार्थवाञ्छी युततांक्ष विक्रमः ॥७॥ अन्यो ऽ पिसौम्य गुणरूप कलांभिपूणस्त स्यानुजो भुवन विक्रम सौम्यनाम ॥ श्री यक्ष विक्रम सुतौ विदिनौचलोके जातावि
- मौसुमति नन्दकुमारिकायाः ॥८॥ क्षमाशीलोगुणजश्वदया कृस्नुस्वह कृतिः समदृग्गुणा वाञ्छाम्तो धार्मिक प्रिय वारूशुचिः ॥९॥ अस्तिको देव भक्तश्वपितृ
- भत्माजिन्द्रियः ता ॥ विक्रमनार्मा ऽसौ कर्णेल पदमस्थितः ॥१०॥ पूर्वजा चरितकर्मस चाप्पनुगतो ऽभवम वैदिकेन विधानेन परिवारेण संयुत ॥११॥
- यक्ष नन्देश्वरौ यत्र वंवीर विकटेश्वरः पूवजैः स्थापिता यत्रतत्रपुये भुवस्तु ले ॥१२॥ देवालय विनिर्माय भक्तियुक्ते नचेत नचेतसातार्क्ष भक्तेश्वर श्वापि स्थापितो ऽ नेन
- संप्रति ॥१३॥ नवसप्रग्रहे चन्द्रेमा धवेकेतरायणे दशम्या कृष्ण पक्षे शुक्रवारे सुभश्विते ॥१४॥ स्कुलवारभु दिश्य शिवसा युज्य प्राप्तये तार्क्षभ
- भक्तेश्वर नाम लिङ्ग स्थापितवान शुभम ॥१५॥ मपावको द्वादश रोपनीति समपित क्षेत्रमिवतितेन शिवस्य पूजायदिनो वि
- श्वाय भुञ्जीनयो वैर्सव पातकीस्यात ॥१६॥ प्रत्यन्द्र चसरा धसाक्षा यमतो शुक्ल तृतीया तिथा वेला शंकर साकिञ्चितचाक्षेश्वर प्रितस्या दिति ताक्ष विक्रम द्रदं भन्नया ऽ के रौदयणर्ने
- स्वस्ति श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री मिनिष्टर वंवहादुर राणाका नाति श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री मेजर मतल यक्ष विक्रम वहादुर राणाका छोरा श्री म
- द्राज राजकुमार महात्मज श्री ले कर्णेल तायक्ष विक्रम वहादुर राणाकस्य पुत्रम आगेका गुठियार के श्री वागमति पचली घाटमा श्री वाज्येज्युबाट स्थापना
- गरी वकसेको श्री बबीर विकटेश्वरका सिवालय चोकभित्र सिवालय देखि उत्तर श्री बुवाज्युवाट स्थापना गरी वकस्याको सिवालय देखि पश्चिमतर्फ हामी बा
- ट १९७९ साल वैसाषकृष्ण १० रोज ६ का दिन ढुंगाको मंदिर पांचायन सहित ढुंगाका बसा स्मेत स्थापना गरी बकस्याको श्री ताभक्तेश्वरकानि
- त्य नैमित्यक पुजा र पर्व पर्वमा रूद्रिपाठ पूजा वरषवन्धन होम तपसिल वमोजिमको कायु कामूमा पर्च गर्न र गुठियार तहतु र फूल ल्याउने मालिः
- औन्फारू बन्फारू गर्ने बाजा वजाउने कसले के षांगी वालि उठतिको ज्मरषेत रोपनि (१२) लाई स्मेत चाहिने षर्च निम्ति हाम्रा किनु विर्ता तपसील वमोजिम
- के यहि ७९ सालका वालिदेखि संकल्प गरी गुठी राखि वक्स्यौ सो लेखियाका जग्गाको उठतिले लेषिया वमोजिम चाहिने खर्च गरी जो बाकी रहेको जगेरा राखि वंवी
- विकटेश्वरको गुठी चलाउनेका जिम्मा श्रेस्ता षडा गरी राख्नु देवालय भत्के विग्रेमा स्वही जगेराबाट सजि वनाई लागेको षर्च सो जगेराको श्रेस्ता
- मा लेखि मिन्हा लिने गर्नु वाकी जगेराय कसै मौजदात हुने वित्तिकै षेत खरिद गरि यसै गुठिका लगतमा चढाउनु सो नओ षरिद भयाका षेतको

- आम्दानीबाट गरिव कंगालहरूलाई ष्वाउनु लेखिया वमोजिम नगरि जसले लोभानि पापानि गर्नामा लाग्ला उसलाई पंचमहा पाप लाग्ला यो
- गुठी श्री वंवीर विकटेश्वरका गुठी जसले चलाउछ उसैले चलाउन दानपत्रमा लिखिया वमोजिम गुठीधर्म नचलाई धर्म लोप भयो भने श्री ३ सर्का
- रको गुठी वंदोवस्त अडाबाट गुठिं चलाउनु। यो दान पात्र सँकल्प गर्दाको साक्षि हामी जेठा छोरो कपतान मेघविक्रम वहादुर राणामा होला
- छोरा गेहि विक्रम वहादुर राणा कांछा करेन्द्र विक्रं वहादुर राणा भयो।

तपसिल

असामी षेत धान गहुँ मकै तेल घ्यु पानी चादी दर्दाम खर्च मोरू -८३।८५	नित्य पुजा के गेन्ह १ के २।२४ लेवर्ख १ के २८।८०
भादगाउ नला वुमोही ३ ६। । १० ।। ५ धान मुरी १३।१४।४ ले ६४।५०	मैन्हा ३ मा रूमाल १ले वर्ख १के रूमाल ४ के १।
ऐ डाडावारीको मोती धर्वा गहुँमुरी १।६ केद्र । ३ ले ८।६६	पर्व पर्वमा पुजा के मोहरू २१।५५
वहादुर थापा -२ । १।१० (५ मकै मुरि १।१० केद्र) ३ले १०।	वैषाख कृष्ण १०मा बर्ख वन्धन-२।८३
ऐ आघटार मोही ऐ - १ १।१० ।५तेल॥ ३ केद्र १।ले १।५०	वैशाष सुदी ३मा सर्वत ष्वाउनाके ३।
ऐ तौडोल मोही हर्ष घ्यू पानी रू १।३२	तीज पुजा के - २।८४
लाल दिर्घ वहादुर था चार्दाम ठेकी रू ।३०	वैकुण्ठ चतुर्दशी पुजाके २।८४
पा समेतले र मोही ४। . ॥ ५॥ १६। १६ ॥ ३ ॥ ३ । १० ९०।२८	सिवरात्री पुजाके २।८४
आलचो मोही कृतिमान ज्यापु १। १।४ ।३२ ॥ ५ १२। १३। १४। ६१। १० ॥ ३ १। ३२ । ३०	रोज्को आवर्तिले वर्ख १को ३।६०
सुसारे टहलु वागिमार हे के चादि तोला १३।१० का नाग मणी	वर्ति केद्र । २ले मोरू ७।२०
१ अरू भाडा थान १७ जमा थान १८	देहायका मानिसहरूलाई वालि वर्ख १के
यस दानपत्रमा लेखिया वमोजिम गरी गुठी चलाउनु	धान मुरि । १० केद्र । ४ ले मोरू -३२
नचलाये शिवको कुदृष्टि लाग्ला ॥ स्वदत्ता परदत्ता वायोहरि	पुजाहारी जना २के मुरि -४
वसुन्धरा राम ॥ षष्ठी वस्त्र सस्थ्राणी ॥ विष्टाया जायते	गुठियार १ के - । १०
कृमि । इति सम्वत् १९७९ साल वैषाख कृष्ण रोज ६ शुभम ।	टहलवा २केजनही । १० मुरि १।
बाजा बजाउने र भ्रारू वढारू गर्ने र घास उखेल्ने समेत कुसल जना ८ के - ।१०	रोजिदो फूल ल्याउने माली १ - । १०
	वाकी मोरू६।४३ गुठिमा दरियाका षेत रोपनी १२। को पोता जगेरा वाकी मो रू.

बम्बीर बिकटेश्वर महादेव मन्दिरको पूर्व दक्षिणतर्फ रहेको सत्तलको शिलालेख

- श्री मङ्गलमूर्तये नमः ॥ ॥ श्री मदगोरक्ष भूपावहनुमतिवर वन्दितोराज राजादाने कर्णेमतुत्यायुधिच विजयिना विक्रमात्य सुरेन्द्र ॥
- सौन्दर्यकामनुल्प:म जयति जगतिख्यात कीर्ति स्वदियात्माज्या वंवाहादुरो गुणगुणनिया पुरणम मत्रीवजान ॥ १ ॥ रिपुमरिषु हरिसहनेक्षमा
- सकल साधुजनेषुसरद्रुम ॥ सुमति मत्सु गुरू स्वरामवहि हरिहरार्धमत्त कर्मणि यापृथु ॥२॥ तत्पुत्री भुवनेश्वरीम निमन्नि श्रद्धावति श्री
- हरौ तद्धान द्विजगोसुभर्तवधन संपति पति सदा ॥ सासा रार्थि गुमान सर्वहरिणानि कामसत्कर्मका गीतार्थ श्रुति साधु मडति विधुत स्वान्ते
- (न) मत्रा सह ॥ ३॥ साके विक्रम भूपर्तेगतवनि श्रुत्पक्षिन नन्देन्दु भीराधेशुकल चतुर्दशीतिथिदिने भुकेशिव प्रितये ॥ नेपालमुख जाहरसा
- तदिनी तस्यास्तदे सुन्दर श्रेष्ठ नामदलि समत्र विधितः संस्थापयामा सह ॥४॥ शिवालय प्रपांच निर्भायपु नित्य पूजार्थ सपादैवकोन त्रिंशति रो
- पणीः क्षेत्र सपपितः स्यते ॥ शुभम॥ अतपर भाषाया लिख्यते स्वस्ति श्री मेजर कप्तान गुमानसिंह कार्की ...... भुवणेश्व
- री देवी कस्य पुत्रम आगे का गुठियारके संवत १९२४ साल मिति वैसाष सुदी १४ रोजका दीन वागमति पचलिघाटमा हामी ले स्थापना गऱ्याको गुठी राषना नीमित हामीले षरिद गऱ्याको भादगाउका अम्वल मध्ये न्हादोल षेत रोपनी १ ॥ पलाकगा षे
- त रोपनी २ जोथौ षेंत रोपनि १ ॥ श्री षेल षेत रोपनि १ ॥ इताव षेत रोपनि २॥ रोवुषेत रोपनि र हाकुभुति षेत रोपनि ३ पादोल षेत रोपनि

- (३) वाचामादी षेत रोपनि २ साति रोपनि १ जमा षेत रोपनि १९ तस्का आम्दानि कुत सरूवा चावल मुरी १९।१९ गहु मुरी ४।७।२ घ्यू पानि २॥
- मध्ये षर्च पूजाहारी १ के चावलमुरि ४।१० फूल ल्याउन्या मालिके चावल मुरि २ झाडुवडारू १ के चावल मुरि १। जमा चावल मुरि ७।१० वाकि चा
- वल मुरि १२।९ को मोहरू १ को चावल पाथि ३।४ का दरले मोहरू १ ..... गहुँ मुरि ४।७।२ को १ रूपैयाको पाथी ४ का दरले मोहरू २१ ॥। ७ घ्यूष
- ने २॥ जमा रूपैया ९ ..... मध्ये तपसील नित्य नैमित्य पूजाका सराजाम दीन १ का दरले वर्ष १ का चाहिन्य रू
- मोल ३ स्मेत बर्ष बन्धनका दिन होम रूद्री ब्राम्हण भोजनके र सिवरात्रीका दिन रूद्री गरी महादीप स्मेत के जमा षर्च रू ४
- पै ४ वाँकि ले वर्षका २के राजा हे कर्मि कर्मि लगी देवल भत्कया विग्राको वनाइ जो वाँकी रहयाको जगेरा
- राषनु लोभानि पापानि नगर्नु भनि दानपत्र गरि लोभानि पापानि जो गर्ला पंचमहा पातक लाग्ला ॥

तपसील

नित्य पूजाके रोजिदां ॥।१ का दरले वर्ष १के पैसा
दिन १के दर .....
रूद्री आवर्ति १ के -ʼ सिन्दुर सुपारी - के ऽ२
धुप दिप कपुरके -ऽ। फूल अक्षताको ऽ।
नैवेदके -ऽ।२ पंचामृत के - ऽ १
घ्यू - के - ऽ।२ श्री षडचन्दन - के ऽ।२
वर्ष १ के दर्मा ३ के पै रू - ।२
वर्ष वन्धनके - ५।
पुजासर्जामके -१३॥२
नरीवर पकरी के ३ सीधुर सुपारी कै ऽ।२
नैवेद्य के ऽ।२ अक्षताके- ऽ।
पंचामृत के ऽ।१ श्रीषडं चन्दनके ऽ।
देवर्ताके भेटी- । धुपदिप के - ऽ।
फलफूलके ऽ। रूद्री आवर्ती ११ के ॥३
होमके २ʼ ॥१
गोलपु ५ के वर्षवन्धन के धागाके ऽ।
धान टपरी ५ के साना ५ के २, चावल टपरी ६ के माना ६ के ।ʼ।
अरू माना के ऽ॥ धान माना । . । १ के ऽ।
जौमाना ॥ १ के ऽ। तील - के ऽ।
घ्यू के -२ समीधा - १ के ॥
पुन्या दवानके - ७॥ गणेश दियो कलश के भरी २
पूर्णपाचके ऽ । तोरनका डोरी के- ʼ
गोदानके दान वृद्धि स्मेत - । ऽ ।
ब्राह्मण जना २ के सीधा पात पुजा स्मेत -

पलुवा चावल माना २ के ॥ दालमुठी २ के -ऽ ।
घ्यू १ - नुन - मे ऽ॥
वेसार -के ।२ तर्कारी - के ऽ॥
दहीकहत स्मेत के - २ ब्राम्हण २ के दक्षिणा -।
रू - ६३॥२॥ देवलमा लाउना के - २
॥० चुनपाथी १४ के मोरू १ तेल करूवा २ के -१
सीवरात्री के -१॥।२।२
महादिप वालना के मोहरू - ॥।
महादिप १ के - । तेल माना । १ के - ।
पुजाको सराजामके - १
रूद्री ११ के - ॥ ३ पंचामृत के - ऽ।
सिंधुर सुपारीके - ऽ२ । धुपदिपके -ऽ।
नरीवल पकरीके - ३ नैवेद के - ऽ।
अछेताके चावल माना १ के - ऽ ॥। घ्यू के - ऽ ॥
रक्ष्यावसनाके धागो - ऽ । देवता के भेटी - २
वृकुट चतुरदशी के - ३ ॥
पुजाको सराजाम के -३॥
रूद्री आवर्तिके - ʼ सिधुर सुपारीके - ऽ।
धुपदिप के – ऽ। घ्यू के – ऽ।
अछेताके -ऽ। भेटी के -/
नैवेद के - ऽ। पात के - ऽ।
वाकी मोरू ४७।२ ॥।२ ले देवालय भत्कया विगऱ्या को वनाउनाके र सतल भतक्या विगऱ्याको वनाइ वाकी वर्ष १ पुग्या पछि कसराद स्मेत कागत वनाइ वुझाइ फार्गतनी वाकी जगेरा राषनु । इति सम्वत १९२९ साल मिति वैसाष सुदी १४ रोज शुभम् -

जीर्णोद्धार अगाडिको वमवीर विकटेश्वर महादेव मन्दिर

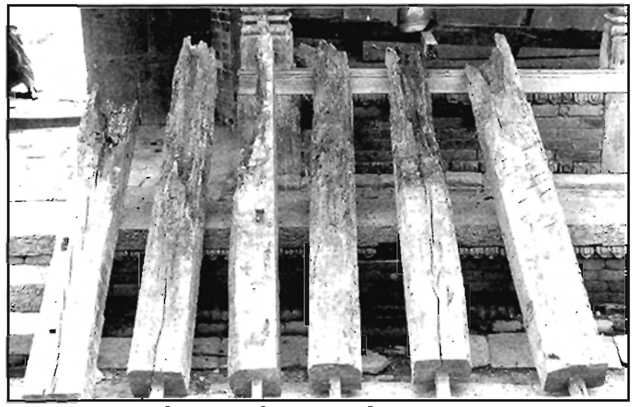

गर्भगृहभित्रको कुहिएको दलिनहरू

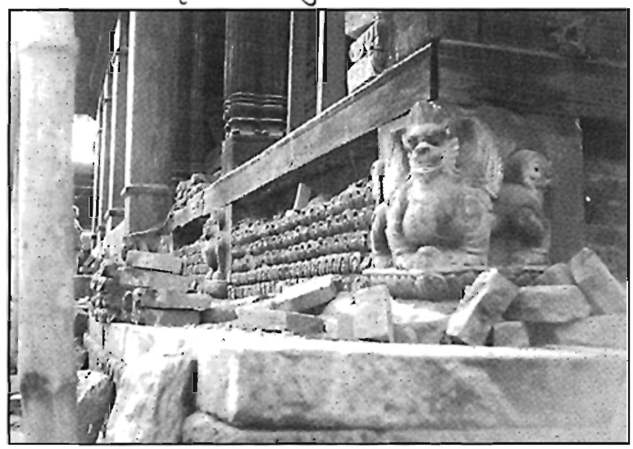

पेटीको बुट्टे इट्टाहरू मर्मत गर्दै

गर्भगृहभित्रको थामहरू फेरेको

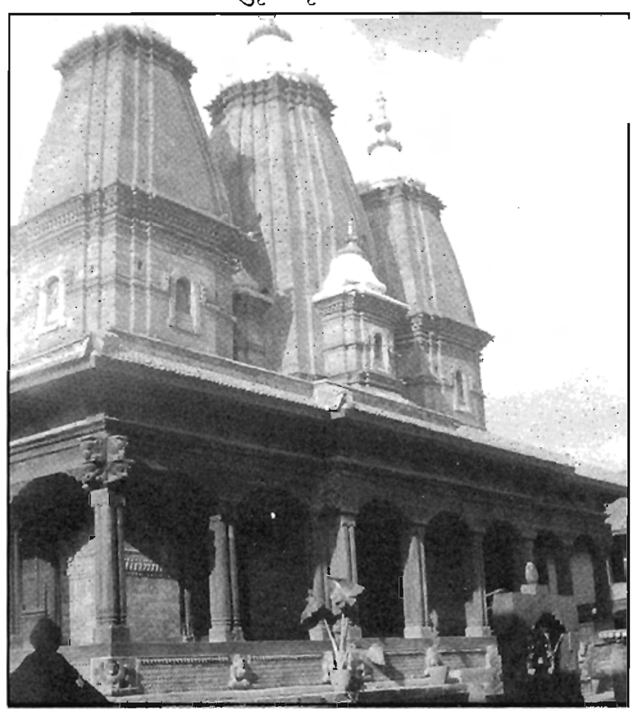

जीर्णोद्धार गरेपछिको वमवीर विकटेश्वर महादेव मन्दिर